



Universiteit
Leiden
The Netherlands

De expat en de stad. Den Haag en Jakarta, 1945-2015

Smit, A.X.

Citation

Smit, A. X. (2018, January 25). *De expat en de stad. Den Haag en Jakarta, 1945-2015*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/61140>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/61140>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page



Universiteit Leiden



The following handle holds various files of this Leiden University dissertation:
<http://hdl.handle.net/1887/61140>

Author: Smit, A.X.

Title: De expat en de stad. Den Haag en Jakarta, 1945-2015

Issue Date: 2018-01-25

Hoofdstuk 2 Den Haag en Jakarta vergeleken

Zestig jaar terug in de tijd leken de levens van expats in beide steden nauwelijks op elkaar. In Den Haag spraken nog maar weinig mensen Engels, moest men proefondervindelijk uitvinden welke dag het markt was en werden nieuwkomers volgens verslagen van tijdgenoten overrompeld door de vele fietsers in het verkeer.¹⁰⁸ Tegelijkertijd hoefde men waarschijnlijk niet zelf naar het gemeentehuis of het kantoor van de Immigratie- en Naturalisatiedienst om zich in te schrijven, omdat een secretaresse of medewerker van personeelszaken dat direct met de gemeentelijke vreemdelingenpolitie regelde.¹⁰⁹ Gevraagd naar hun contacten met de overheid, gaven de meeste expats aan dat zij zelden een stap in het gemeentehuis hadden gezet. Zij vonden zelf hun weg wel, met dank aan de eigen clubs en personeelsverenigingen die een Sinterklaasfeest organiseerden of hun de Hollandse Nieuwe lieten proeven.¹¹⁰ Niettemin had het stadsbestuur grote ambities en wilde het de 'internationale allure' van weleer herstellen. Ondanks de twee wereldoorlogen die op de Haagse Vredesconferenties van 1899 en 1907 waren gevolgd, bleef het bestuur de wens koesteren iets te betekenen voor een nieuwe generatie internationale juristen, diplomaten en ambtenaren. Zo werden buitenlandse studenten van het in 1953 opgerichte International Institute for Social Studies, dat zich bezighield met ontwikkelingsstudies, uitgenodigd voor een welkom op het stadhuis. Zij mochten vanaf het dak van het splinternieuwe gebouw aan de Patijnlaan foto's van het uitzicht maken.¹¹¹ In tegenstelling tot hedendaagse expats kregen zij geen indrukwekkende skyline te zien, maar voornamelijk laagbouw en bouwkransen aan de buitenranden van de stad. Onder de indruk van het internationale karakter waren de meeste expats in de jaren vijftig dan ook niet.¹¹² Wel vonden zij Den Haag, zeker wanneer zij internationaal carrière maakten in de olie-industrie, de diplomatie of de wetenschap, een aangename rustplaats in hun drukke bestaan.¹¹³

In het Jakarta van de jaren vijftig broeide het wel, en lagen grote politieke en economische omslagen in het verschiet. Zoals een Nederlandse journalist in 1957 over het dagelijkse leven in de hoofdstad van Indonesië berichtte, was er in de persoonlijke contacten weinig veranderd, werd men als vanouds warm ontvangen en kon er met veel ouderen gewoon Nederlands worden gesproken. Op zakelijk vlak moest men echter oppassen om de trotse

¹⁰⁸ Horace Franks, 'I like The Hague very much but...', *'s-Gravenhage. Kwartaalschrift van het Gemeentelijk Bureau voor Statistiek* 2 (1955) (beschikbaar bij het Haags Gemeentearchief (HGA)) 9; Sylvia Earle, *Life with the Dutch touch. From one woman to another* (Den Haag 1960) 24-25 ('the unceasing bike traffic [...] an American has no idea of what the word [...] means until he's found himself in a moving maze of hundreds of bike riders plus whizzing motor bikes called "bromfiets"').

¹⁰⁹ J.E. van der Wielen, 'Een Babel zonder spraakverwarring', *'s-Gravenhage* 3 (maart 1957) 16-21; 'The new adobe for The Hague police', *A letter from The Hague* 11 (November 1977) 1.

¹¹⁰ Archief Aramco, *AOC Reporter* (1954-1965).

¹¹¹ J.G. van der Valk, 'De internationale school Den Haag', *'s-Gravenhage* (september 1957) 9-13, aldaar 13 (het artikel ging vergezeld van een foto van een Sri Lankaanse en een Egyptische student met hun fototoestel op het dak van het stadhuis).

¹¹² 'Buitenlandse studenten over nieuw-Den Haag: "monotoon"', *Haagsche Courant* (4 februari 1957).

¹¹³ Volgens de Amerikaanse expats uit het onderzoek van antropologe Victoria Baker was Den Haag, zeker als zij net van een posting in een ontwikkelingsland kwamen, 'een niet te evenaren paradijs': Victoria Baker, *Wooden shoes and baseball bats: a study of sociocultural integration of Americans in The Hague* (Leiden 1983) 38.

Indonesiërs niet voor het hoofd te stoten en de nieuwe verhoudingen respecteren.¹¹⁴ Niet alleen Nederlanders werden gewaarschuwd zich terughoudend op te stellen. Zoals uit de herinneringen van Britse, Australische en Amerikaanse expats blijkt, ervoeren zij hun verblijf onder het wispelturige en nationalistische bewind van president Soekarno als een gevaarlijke en spannende tijd.¹¹⁵ Gevraagd naar hun contacten met de overheid gaven de meeste expats aan zoveel mogelijk met tussenpersonen te werken, die hun werkgever doorgaans had aangewezen. Ook voor praktische hulp en sociale contacten vertrouwden zij vooral op elkaar. Door het beperkte aanbod van internationale voorzieningen in de stad betekende dit volgens hen vaak wel dat zij in dezelfde kringen verkeerden en bij dezelfde hotels en sportclubs terechtkwamen. Ondertussen had het stadsbestuur zijn handen vol aan de enorme instroom van migranten van het platteland naar de stad, en leefde een belangrijk deel van deze stadsbevolking in grote armoede. Getuige de toeristengidsen en handboeken van expats uit die tijd veranderde het stadsbeeld niettemin snel en viel er om de zoveel tijd weer ergens nieuwe hoogbouw of een fly-over te signaleren.¹¹⁶ Dat het relatieve luxelevens van de expats sterk verschilde met dat van hun Indonesische collega's die op hetzelfde niveau werkten, had ermee te maken dat de hoge inflatie het verschil tussen hun dollar- en roepia-salarissen nog eens verder versterkte. Niet iedereen profiteerde dus op dezelfde manier van de zich snel ontwikkelende 'megastad'. Ook als expats zich hier niet direct verantwoordelijk voor voelden, zette het velen van hen er wel toe aan liefdadigheidswerk te verrichten en op die manier het 'echte' Indonesië te leren kennen.

Dat Den Haag en Jakarta in de jaren vijftig compleet anders waren, zegt overigens niets over hoe nauw verbonden zij tot voor kort waren geweest. Zoals genoemd is de meerwaarde van de vergelijking tussen deze twee steden dan ook niet alleen gelegen in het herkennen van globale trends en langetermijn veranderingen in de vestigingsprocessen van expats wereldwijd, maar ook in het bestaan van bepaalde historische continuïteit door het 'gedeelde' verleden van deze steden. Een keuze die met name vanuit het Nederlandse perspectief logisch is, maar ook in de eerdergenoemde bredere wetenschappelijke discussie over postkoloniale steden en neokolonialisme door buitenlandse bedrijven en westerse expats past. Het is daarbij belangrijk oog te hebben voor het procesmatige karakter van fenomenen als dekolonisatie en neoliberalisering die zich, hetzij in iets andere verschijningsvormen, in deze steden zowel voor als na de jaren veertig manifesteerden. De keuze voor deze twee steden is daarom niet

¹¹⁴ Het artikel ging vergezeld van een foto van een groepje Nederlanders dat 'boordje los, dasje af, biertje drinkend – op de veranda [zit] uit te blazen van de lange hete dag' ongehinderd door anti-buitenlandse leuzen op de hotelmuur achter hen. Het artikel maakte onderdeel uit van een reeks reisverslagen over het leven van Nederlanders en Indo-Europeanen in het nieuwe, onafhankelijke Indonesië. In december van datzelfde jaar zouden alle resterende Nederlandse bedrijven genationaliseerd worden: W.L. Brugsma ('onze reisredacteur'), 'Ondanks "Usir Belanda" blijven persoonlijke betrekkingen goed. Nederlanders in Indonesië', *Nieuwsblad van het Noorden* (22 mei 1957) 13.

¹¹⁵ De Australische schrijver Christopher Koch wist deze sfeer zelfs zo goed te vangen in zijn roman *Living dangerously in Jakarta* (Melbourne 1978), dat er in 1982 een verfilming van het boek volgde door de Australische regisseur Peter Weir: Blanche D'Alpuget, *Monkeys in the dark* (Sydney 1980); John Bresnan, *At Home Abroad. A Memoir of the Ford Foundation in Indonesia, 1953-1973* (Jakarta 2006); Howard W. Beers, *An American Experience in Indonesia: The University of Kentucky Affiliation with the Agricultural University at Bogor* (University Press of Kentucky: Lexington 1961); Jemma Purdey, *From Vienna to Yogyakarta: The life of Herb Feith* (Sydney 2011).

¹¹⁶ AWA *Introducing Indonesia* (Jakarta 1972); Aristide J.G. Papineu, *Papineu's Guide to Jakarta* (MPH Magazines: Singapore 1974).

willekeurig, maar beperkt zich tegelijk niet tot de studie van het voortbestaan van het koloniale migratiecircuit en de postkoloniale migratiestromen die vanaf de jaren vijftig naar Nederland op gang kwamen. In plaats daarvan gaat het hier over expats uit verschillende windstreken die op aanwijzing van hun werkgevers Den Haag of Jakarta als bestemming kozen. In veel gevallen ging het daarbij om expats uit dezelfde sectoren, met vergelijkbare leidinggevende en adviserende functies, die op vergelijkbare wijze en voor een periode van 2-3 jaar met hun gezin werden uitgezonden. Dat de instituties en elites waarmee expats in beide steden in contact kwamen een directe link met dit koloniale verleden hadden, zie ik als een gegeven. Dat er daarnaast ook veel verschillen tussen de steden bestonden in de gelegenheidsstructuur die voor expats beschikbaar was, komt in in de volgende hoofdstukken uitgebreid aan bod.

Als hoofdzetel van het koloniaal bestuur en de nationale overheid was Den Haag vanaf eind negentiende eeuw steeds meer verbonden geraakt met Jakarta, en omgekeerd. Het tweerichtingsverkeer binnen het koloniale migratiecircuit is door de historici Ulbe Bosma en – voor de Haagse kant – door Annemarie Cottaar en Wim Willems tot in detail beschreven. Het betrof hier niet uitsluitend Nederlanders die voor hun carrière naar Indië en het bestuurscentrum Batavia trokken, maar ook Indische families die hun kinderen naar Europa stuurden voor een opleiding of die voor een verlof naar Den Haag kwamen. Bovendien wisten andere Europese militairen en ondernemers hun weg naar de kolonie eveneens te vinden.¹¹⁷ Dit migratiecircuit werd verbroken door de Tweede Wereldoorlog en de daaropvolgende dekolonisatie. De eerste publicatie van na die tijd die de hedendaagse naam van beide steden in de titel draagt, gaat nota bene over de moeizame onderhandelingen over de toekomst van de Nederlands-Indonesische betrekkingen. Historicus Hans Meijer beschrijft in zijn boek hoe er in Indonesië nieuwe migratiewetgeving werd ingevoerd, die ertoe leidde dat minder werkvergunningen voor Nederlanders in leidinggevende posities werden afgegeven. Dit paste binnen het *indonesianisasi*-beleid van president Soekarno en de nationalisering van de Indonesische economie. Hoewel deze antiwesterse houding in de jaren zestig veranderde, blijft de terughoudendheid in de verstrekking van visa aan buitenlandse arbeidskrachten kenmerkend voor het Indonesische overheidsbeleid in de gehele naoorlogse periode – ook waar het expats uit andere landen betreft. Andersom werden van Nederlandse kant in de jaren vijftig en zestig de mogelijkheden voor repatriëring (en later immigratie) uit Indonesië in verschillende fases steeds verder ingeperkt.¹¹⁸ Mede door dit ‘gedeelde’ verleden was er in de naoorlogse periode weliswaar sprake van voortdurende persoonlijke contacten en culturele uitwisseling tussen Den

¹¹⁷ Bosma, ‘Sailing through Suez from the South’; Bosma, *Indiëgangers*; Ulbe Bosma en Kees Mandemakers, ‘Indiëgangers: sociale herkomst en migratiemotieven (1830-1950). Een onderzoek op basis van de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN)’, *BMGN Low Countries Review* 132:2 (2008) 162-184; Annemarie Cottaar, *Ik had een neef in Den Haag. Nieuwkomers in de twintigste eeuw* (Zwolle 1998) 70-111; idem ed., *Indisch leven in Nederland* (Amsterdam 2006); Wim Willems, *De uittocht uit Indië, 1945-1995* (Amsterdam 2001) 70-71; Suzanne de Graaf, “Iets van een vreemde vrucht”: Indische verlofgangers in Nederland, 1919-1939 (masterscriptie Geschiedenis Universiteit Leiden, Leiden 2009) 12-16; Maarten van Doorn, *Het leven gaat er een lichten gang: Den Haag in de jaren 1919-1940* (Zwolle 2002) 41-51.

¹¹⁸ Voor de repatrianten die wel naar Den Haag kwamen, gold dat zij door hun carrière binnen de koloniale overheid of het leger soms nog wel aanspraak konden maken op woonruimte in de door woningnood geteisterde stad, omwille van hun economische binding met Den Haag: Hans Meijer, *Den Haag-Djakarta. De Nederlands-Indonesische betrekkingen 1950-1962* (Utrecht 1994) 353-353; Cottaar, *Ik had een neef in Den Haag*, 93.

Haag en Jakarta, maar kon van politiek-economische samenwerking of een stedenband geen sprake zijn. Daarvoor moesten er in ‘de Weduwe van Indië’ en de nieuwe hoofdstad van het onafhankelijke Indonesië teveel verschillende belangen en visies op het verleden worden samengebracht.¹¹⁹

Afgezien van dit koloniale verleden waren zowel Den Haag als Jakarta direct na de Tweede Wereldoorlog geen extreem bekende expat-posten of wereldsteden. Zij oefenden niet zoals Amsterdam of Singapore een vanzelfsprekende magneetwerking uit als hoofdstad of handelsknooppunt. Wel hadden ze allebei ambities op dat vlak en zagen ze, dat gold zeker voor Den Haag, al snel een rol voor expats (en hun internationale werkgevers) weggelegd in het bereiken van idealen als stedelijke uitbreiding, internationalisering en economische groei. Bovendien huisvestten beide steden in deze periode een zeer uiteenlopende groep expats, zowel naar herkomstland als beroepsgroep, wat de wisselende opvattingen over de meerwaarde van expats voor de stad tot onderwerp van mijn vergelijking maakt. Dat hun werkgevers zowel buitenlandse bedrijven, overheden als internationale organisaties waren, maakt dat ook op dit vlak een interessante vergelijking tussen de steden valt te maken. Het gaat immers om expats die deel uitmaakten van verschillende organisatie- en migratiecircuits en dus niet langer alleen onder de verantwoordelijkheid van één koloniale en nationale overheid vielen, maar ook andere actoren en de dynamiek van de internationale arbeidsmarkt in de stad binnenbrachten. Tenslotte waren beide steden, hoewel ze niet aan de top van stedenlijstjes of expat-enquêtes stonden, wel ‘vaste prik’ binnen het traject van veel carrière-expats in de diplomatie en de olie-industrie. Zoals het in 1955 in een opbeurende tekst van de gemeente Den Haag stond: ‘de zegswijze “dat moet via Den Haag lopen” is ook op vele olievelden tot een staande uitdrukking geworden.’ Er bleef sprake van een gedeeld, hetzij minder exclusief/koloniaal (en blijvend ongelijkwaardig), migratiecircuit tussen de steden. Soms kwamen expats in beide steden terecht, zij het met verschillende vergoedingen voor het behoud van eenzelfde levensstandaard.¹²⁰

Het streven van beide steden om op verschillende momenten in de naoorlogse periode ‘internationaal’ of ‘global’ te zijn, was, ook op het vlak van expatbeleid, niet altijd succesvol. In zekere zin stonden zowel Den Haag als Jakarta voor de uitdaging om hun imago van hoofdstad (of in het geval van Den Haag: regeringszetel *en* Hofstad) – en daarmee symbool van de natie – te verenigen met de stedelijke politieke en economische ambities, zoals Den Haag als

¹¹⁹ In een rapport uit 1978 van de gemeente Den Haag was wel even sprake van het aanhalen van de stedenband tussen Den Haag en Jakarta, maar dit kreeg uiteindelijk niet vorm. In het huidige gemeentebestuur wordt vooral ingezet op het benutten van de band met Indonesië via in de stad gevestigde Indische en Indonesische migrantengroepen en hun nakomelingen. Rotterdam onderhoudt al wel tientallen jaren een stedenband met Jakarta op het gebied van watermanagement. Amsterdam verbrak de stedenband met Jakarta eind jaren tachtig in reactie op mensenrechtenschendingen onder het Soeharto-bewind: ‘Protest tegen band met Jakarta’, *Het Vrije Volk* (18 juni 1987); Fridus Steijlen, ‘Indo-European Pasar Malam, Identity and Performance in the Netherlands’, in: Barbara Hatley en Brett Hough ed., *Performing Contemporary Indonesia. Celebrating Identity, Constructing Community* (Leiden/Boston 2015) 203-220; *Onderzoeksrapport naar inzet Indische roots*, Winkelman Van Hessen, Tuhutero en partners, Initial Concept (in opdracht van de Gemeente Den Haag) (Den Haag 2013) (via RIS zoekstelsel RIS258285).

¹²⁰ Volgens de Wikipedia pagina van de gemeente Den Haag voert de stad met het oog op de internationalisering in haar communicatie sinds de jaren negentig consequent de naam ‘Den Haag’ in plaats van ‘s-Gravenhage’. Een raadsvoorstel om de gemeentenaam ook officieel te wijzigen werd echter afgewezen. Zoals in hoofdstuk 3 aan bod komt, werd deze optie eind jaren zeventig ook al eens onderzocht: https://nl.wikipedia.org/wiki/Den_Haag.

'oliestad'¹²¹, Jakarta als 'mega-city'¹²²; Den Haag als 'internationale stad (van vrede en recht)'¹²³ en Jakarta als 'beacon of the whole of humankind'.¹²⁴ In beide gevallen speelden economische tegenslagen en neoliberale herstructureringen een rol. In Den Haag ging het leeuwendeel van het gemeentelijk budget naar de wederopbouw, terwijl technische ontwikkelingen en de opkomst van de auto ertoe leidden dat industrie en bewoners juist weggetrokken uit de stad. Ook het voorgenomen spreidingplan voor overheidsdiensten ter ondersteuning van andere regio's, zoals het noordoosten van Nederland, dreigde de werkgelegenheid in de stad te halveren.¹²⁵ In Jakarta kampte men, mede als gevolg van het koloniale onderwijsbeleid, met een enorm tekort aan hooggeschoolde en technische arbeidskrachten die nodig waren voor de opbouw van de nationale economie. Ook als dit politiek niet wenselijk was, bleef de buitenlandse aanwezigheid in de olie-industrie en de bouw lange tijd aanzienlijk. De stad had bovendien met een enorme bevolkingsgroei te maken en kon de vraag naar woonruimte en werk onmogelijk bijbenen.¹²⁶ De nadruk die op verschillende momenten in de tijd op het grootstedelijke of internationale imago van de stad werd gelegd, had dan ook niet direct met expats te maken, maar laat wel zien in welke context werkgevers of buitenlandse investeerders en hulpfondsen tot allianties met de stad moesten worden verleid. Zo speelde in Den Haag omstreeks 1958 de lobby voor de vestiging van het Europees Gerechtshof een rol in de presentatie als 'Europese stad', terwijl Soekarno met zijn uitspraak over Jakarta als 'baken van de mensheid' in 1962 vooral de banden met andere Aziatische en Afrikaanse 'niet-gebonden landen' aanhaalde in de context van de Koude Oorlog. Er mocht toen niet in termen van 'vestigingsklimaat' of 'citymarketing' worden gesproken, een economisch motief was bij dergelijke campagnes nooit afwezig.¹²⁷

Dat beide steden 'hubs' en partners in afzonderlijke migratiecircuits en samenwerkingsverbanden vormden, zoals het internationaal recht, de ontwikkelingssector, de EU en de ASEAN, maakte dat expatgemeenschappen zich in beide steden door de tijd heen anders ontwikkelden. Bovendien wisselde de bemoeienis van de lokale overheid en van werkgevers, afhankelijk van hun politieke belang bij en budget voor de doelgroep. Terwijl in Den Haag na de oorlog een sfeer van internationalisme hing en men zich steeds sterker op Amerika oriënteerde, heerste in Jakarta juist een nationalistisch klimaat en zocht men naar een eigen – niet-westerse – variant van modernisering. De ruimte en aandacht voor buitenlanders en hun

¹²¹ P.J.M. Poelje, 'Den Haag, nationale en internationale oliestad', *'s-Gravenhage* 2 (1955) 1.

¹²² Christopher Silver, *Planning the Megacity: Jakarta in the Twentieth Century* (London 2007); Elseke Schouten, 'De megastad 3: Jakarta. Een muurtje is niet genoeg', *De Groene Amsterdammer* (15 augustus 2012).

¹²³ 'Den Haag ontvangt Europa en de wereld', *'s-Gravenhage* 5 (1954) 15; themawebsite gemeente Den Haag <http://www.denhaagvrede.nl/vrede-en-recht.htm>.

¹²⁴ President Soekarno in een speech in 1962, geciteerd door: Susan Abeyasekere, *Jakarta: A History* (Singapore 1987) 168.

¹²⁵ Chris Nigten, 'Den Haag als nationaal en internationaal centrum', in: De Nijs en Sillevius ed., *Den Haag, geschiedenis van de stad*, 101-140, aldaar 110; Thimo de Nijs, 'Economie', in: idem, 148-176, aldaar 164 (grafiek 6 beroepsbevolking per sector, 1899-1971), 171-173; Leo Oorschot, *Conflicten over Haagse stadsbeelden: van Willemspark tot Spuiforum* (dissertatie: Delft 2014) 355-464.

¹²⁶ Abeyasekere, *Jakarta*, 173, 178-187; Thomas Lindblad, *Bridges to new business: the economic decolonization of Indonesia* (Leiden 2008) 169.

¹²⁷ Lokkerbol, 'Buitenlandse vestigingen.', *'s-Gravenhage* 9 (1958) 10; Abeyasekere, *Jakarta*, 168; Sunil Amrith, 'Asian internationalism: Bandung's echo in a colonial metropolis', *Inter-Asia Cultural Studies* 6:4 (2005) 557-569.

manier van leven verschilde daarom sterk.¹²⁸ Den Haag en Jakarta belandden dus om heel verschillende redenen op lijstjes van ‘zwaarste’ (Jakarta) of ‘duurste’ (Den Haag) post voor expats.¹²⁹ Het zijn dan ook vooral de verschillen tussen Den Haag en Jakarta die opvallen, en het interessant maken om een historische vergelijking tussen expats in beide steden uit te werken.¹³⁰

Een aspect dat nog niet genoemd is, maar grote invloed uitoefende op de ervaringen van expats was de verschillende schaal van beide steden. Zowel wat grondgebied als aantal inwoners betreft, lag dit in de jaren vijftig net als nu mijlenver uiteen. Terwijl Den Haag in 1960 600.000 inwoners telde en dit aantal in de decennia erna alleen maar daalde, verdubbelde de bevolking van Jakarta tussen 1948 en 1952 van 823.000 naar 1.782.000. In 2010 haalde Den Haag net de magische grens van een half miljoen inwoners (er stond zelfs enige tijd een teller op het stadhuisplein om nieuwe registraties in het bevolkingsregister live bij te houden), terwijl Jakarta inmiddels meer dan negen miljoen inwoners had.¹³¹ De omvang van de expatgemeenschap mocht in beide steden tijdens de naoorlogse jaren niet enorm uiteenlopen – met uitzondering van periodes van politieke onrust of economische crisis ging het telkens om een totaal van enkele tienduizenden expats – hun aantal verschilde sterk in verhouding tot de lokale bevolking. Dit had grote gevolgen voor hun zichtbaarheid in de stad en de mate waarin zij zich op hun aantal konden beroepen voor politieke invloed. Dit aspect vraagt echter om meer onderzoek binnen de afzonderlijke hoofdstukken, omdat bijvoorbeeld Britten in Den Haag in de jaren tachtig wel 1% van de bevolking uitmaakten (!), en in Jakarta kleine aantallen expats soms heel zichtbaar waren door hun witte huidskleur. [zie figuur 2.1.]

Wie zijn de expats?

Een van de eerste expats die ik over zijn tijd in Den Haag sprak, spoorde ik op via het internet. V.D. verhuisde in 1954 als negenjarige zoon van een Amerikaanse militair naar Den Haag. Op zoek naar namen van leden van de M.A.A.G.-missie was ik op Google Books een door V.’s zus

¹²⁸ Nigten, ‘Den Haag als nationaal en internationaal centrum’, 110; Oorschot, *Conflicten over Haagse stadsbeelden*, 275-340; Abyeasekere, *Jakarta*, 169; Adrian Vickers, *A History of Modern Indonesia*, 130.

¹²⁹ Onno Havermans, ‘Stedelingen mopperen op hun eigen stad’, *Trouw* 6 juni 2015 (naar aanleiding van het Steden & Streken Merkenonderzoek van merkendeskundige Hendrik Beerda); Robert Kloosterman en Bart Lambregts, ‘A brief history of the duality of The Hague’, *Built Environment* 27:3 (2001) 176-191, aldaar 189; Tommy Firman, ‘The restructuring of Jakarta Metropolitan Area: a “global city” in Asia’, *Cities* 15:4 (1998) 229-243; J. V. Beaverstock, R.G. Smith en P.J. Taylor, ‘A roster of world cities’, *Cities* 16:6 (1999) 445-458.

¹³⁰ Volgens Glick Schiller en Caglar biedt juist de studie van deze steden die een tussenpositie op de rankings van ‘global’ en ‘world cities’ innemen een beter inzicht in de relatie tussen migratie en stedelijke veranderingsprocessen: Nina Glick Schiller en Ayse Caglar, ‘Towards a Comparative Theory of Locality in Migration Studies: Migrant Incorporation and City Scale’, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 35:2 (2009) 177-202, aldaar 190.

¹³¹ De enorme aantallen tijdelijke en illegale migranten waren niet meegeteld: Abyeasekere, *Jakarta*, 171; Roman Cybriwsky en Larry R. Ford, ‘City profile Jakarta’, *Cities* 18:3 (2001) 199-210, aldaar 200 (table 1) (1980 (DKI Jakarta) 6,5 miljoen; 1990: 8,25 miljoen; 1995: 9,11 miljoen; 1980-1995 +40,6%); Howard W. Dick en Peter J. Rimmer, ‘South East Asia and Australia’, in: Peter Clark ed., *The Oxford Handbook of Cities in World History* (Oxford 2013), 581-602, aldaar 582, table 31.1 (1850: 0.1 miljoen, 1930 0.4 miljoen, 1980 6.0 miljoen, 2010 15.4 miljoen (na Manilla de grootste stad van Zuidoost-Azië en groter dan Bangkok 8,9, Saigon, Singapore 4,9 en Kuala Lumpur); Kees Stal, ‘Ruimtelijke ontwikkeling’, in: De Nijs en Sillevius ed., *Den Haag*, 12 (kaart 1 groei van Den Haag 1850-2000), 40, 43, 46-47 (grafiek 2, de grens van een half miljoen werd in 1939 ook al eens gehaald); Bart Zuidervaart, ‘Den Haag is bijna terug op het half miljoen. Hofstad dankt groei aan Vinexwijken, duizenden expats en wordt eindelijk ook studentenstad’, *Trouw* (15 augustus 2011).

samengestelde familiegeschiedenis tegengekomen, met daarin foto's van het gezin in verschillende Europese steden, waaronder Den Haag.¹³² Ook vond ik zijn naam terug op Skype en ik stuurde hem een berichtje dat ik geïnteresseerd was in zijn herinneringen aan die tijd. Enthousiaste telefoongesprekken volgden, waarbij het Engels met Nederlandse woordjes vermengd raakte, die al die jaren waren blijven hangen. V. vertelde in detail over zijn fietstochtjes door de Scheveningse duinen, over die keer dat hij zijn arm brak en vanaf het dak van het ziekenhuis met de andere patiëntjes naar de 5-mei viering mocht kijken, en over hun Nederlandse huishoudster die tijdens de oorlog bloembollen had moeten eten. Voor hem was het een onvergetelijke tijd, waar hij in zijn verdere leven van zou profiteren. Dat zijn vader zelf zoon van Libanese migranten was, maakte volgens V. dat hij zeer gehecht was aan zijn carrière in het leger. Die functie had hem een nieuwe status verleend en ging tijdens uitzendingen naar het buitenland vergezeld met privileges voor zijn gezin. Zij maakten deel uit van de 'legerfamilie' en mochten bij de Amerikaanse club in Wassenaar de nieuwste Amerikaanse cartoons komen kijken en hamburgers eten. Na het interview met V. werd mij eens te meer duidelijk hoe sterk de ervaringen van expats en hun gezinsleden lijken op die van andere migranten, en hoe nauw die geschiedenissen binnen één generatie met elkaar verbonden kunnen zijn.¹³³ (zie afbeelding 9)

Een vergelijkbare ervaring had ik tijdens mijn veldwerk in Jakarta, waar ik al tijdens mijn vliegreis een Nederlandse man ontmoette die in de jaren tachtig voor een groot oliebedrijf naar Indonesië was verhuisd. R.T. vertelde dat hij op verschillende olie-compounds in de regio gewerkt had en dat zijn gezin dan in Jakarta verbleef. Daar mocht hij hen om de twee weken opzoeken en kon hij ook zelf weer even meedraaien in het sociale leven van de Nederlandse gemeenschap. Met hem volgden meer gesprekken, waarin R. tot tranen geroerd was toen ter sprake kwam dat hij tijdens een zoveelste verblijf in Jakarta in 1998 door de politieke onrust gedwongen was geweest naar Singapore te evacueren. Dat zijn familie eind jaren vijftig op vergelijkbare wijze het land had moeten verlaten en toen tal van bezittingen, waaronder een huis in Bandung, had moeten achterlaten, maakte de gebeurtenis ongetwijfeld extra pijnlijk. Ook hier sprak ik dus niet alleen met een door de wol geverfde expat, maar ook met een zoon van migranten, in Den Haag in een typisch Indisch milieu opgegroeid. Hij was nu als gepensioneerde terug in het land waar hij een haat-liefde relatie mee had en vormde daar nu een aanspreekpunt voor jonge nieuwkomers, zoals ikzelf. Het Nederlandse voetbalteam waar R. destijds de coach van was, liet mij een wedstrijdje met hen meespelen. Veel teamleden bleken al voor langere tijd in Jakarta te wonen en soms getrouwd te zijn met een Indonesische, waardoor zij zich niet langer een echte expat voelden. Ook hier bleek de grens tussen expats en migranten langzaam te vervagen. Door het vele heen-en-weer reizen van R. was zelfs onduidelijk hoe Nederlands hij eigenlijk nog was.

¹³² Patricia Delnore Magee ed., *Victor's War. The World War II Letters of Lt. Col. Victor Delnore* (Paducah 2001).

¹³³ Favell constateert dit ook in zijn onderzoek onder 'Eurofamilies' in Brussel, waar veel van de door hem geïnterviewde jonge mobiele professionals ouders hadden met carrières in het leger of de diplomatie (niet zelden met reiservaring in een koloniale context): Favell, *Eurostars*, 91-92.

Het is de vraag hoe representatief deze Amerikaanse *military brat* en Nederlandse olieman zijn voor de expats in Den Haag en Jakarta tijdens de naoorlogse decennia. Zeker is dat beide mannen typische voorbeelden van organisatie-migranten zijn, wiens migratie en vestigingsproces in hoge mate werd gecontroleerd en gefaciliteerd door de werkgever (of die van hun ouders). Hun migratiebewegingen beperkten zich niet tot Den Haag en Jakarta, maar deden ook andere posten in hetzelfde migratiecircuit van de organisatie aan.¹³⁴ Dit gold echter niet noodzakelijk voor alle expats die in dit onderzoek de revue passeren. Zo was er ook de Amerikaanse lerares die al tijdens een uitzending naar Latijns-Amerika haar Nederlandse man ontmoette en hem naar Den Haag vergezelde. Of de Britse uitwisselingsstudent die op latere leeftijd als universitair docent naar zijn Alma Mater in Den Haag terugkeerde en daar, door zijn huwelijk met een Indiase expat, bleef wonen (de latere voorzitter van de IWC). Ook in Jakarta doorkruisten persoonlijke motieven en liefdesgeschiedenissen de organisatie-migratie naar de stad. Zoals in het geval van de Nederlandse student die al in Amsterdam zijn Indonesische vrouw had ontmoet, maar pas later door zijn werk voor de Nederlandse overheid als expat naar Jakarta vertrok. Net als de Nederlandse backpacker die als expat terugkeerde en uiteindelijk besloot als zelfstandig ondernemer een bestaan in Jakarta op te bouwen. Allemaal maakten zij op zeker moment deel uit van de expatgemeenschap in deze steden, maar zij bewogen ook binnen één leven binnen en buiten de grenzen van de categorie van de expat.

Diplomaten, managers, deskundigen en hun gezinsleden

De belangrijkste nieuwe migrantengroepen in het Den Haag vanaf de jaren vijftig waren repatrianten uit Indonesië, gastarbeiders uit Zuid-Europa, Marokko en Turkije, en vanaf 1975 een grote groep postkoloniale migranten uit Suriname. Zij maakten een steeds groter deel van de stadsbevolking uit, mede door het gestaag dalende kindertal in Nederland en het wegtrekken van de inheemse bevolking naar buurgemeenten.¹³⁵ Ook enkele van oudsher omvangrijke migrantengroepen in de stad bleven na de breuk van de Tweede Wereldoorlog naar Den Haag trekken, onder wie veel Duitsers en Belgen. Hoewel het hier niet altijd om migratie via een organisatie ging, kende de stad – ook buiten het koloniale migratiecircuit – een lange geschiedenis van vestiging van hooggeschoolde, gespecialiseerde en tijdelijke nieuwkomers. Eind negentiende en begin twintigste eeuw trokken bijvoorbeeld veel Duitse dienstbodes en Italiaanse terrazzomakers voor korte of langere perioden naar de stad en zetten zo een kettingmigratie vanuit hun thuisland in gang.¹³⁶ Ook de aantrekkingskracht van de horeca en toerisme-industrie van de badplaats Scheveningen zorgde vanaf begin twintigste eeuw voor de

¹³⁴ V.D.'s vader werkte tijdens en direct na de Tweede Wereldoorlog ook al voor het Amerikaanse leger in Japan en Duitsland: Lane Earns, 'Victor's Justice: Colonel Victor Delnore and the U.S. Occupation of Nagasaki', *Crossroads: A journal of Nagasaki history and culture* 3 (online artikel) (zomer 1995) http://www.uwosh.edu/home_pages/faculty_staff/earns/delnore.html; R.T. werd eerder voor hetzelfde oliebedrijf uitgezonden naar Gabon.

¹³⁵ Stal, 'Ruimtelijke ontwikkeling', 47; Annemarie Cottaar, 'De stad van migranten. De lange lijnen van migratie', in: De Nijs en Sillevius ed., *Den Haag*, 208-233.

¹³⁶ Cottaar, *Ik had een neef in Den Haag*, 190-92.

nodige seizoenmigratie, een sector die direct na de oorlog in verval raakte. Tenslotte waren er de personeelsleden van Indische verlofgangers, in het taalgebruik van die tijd, de *baboes* en *kokki's*, en de vele studenten uit Indonesië en Suriname, een categorie van tijdelijke migranten.¹³⁷ In de context van de groeiende Europese integratie en de openstelling van binnengrenzen is het met name voor Europese migrantengroepen steeds moeilijker geworden om er op basis van nationaliteit achter te komen tot welke categorie migranten zij behoorden. Een Italiaanse migrant die in de jaren zestig of zeventig naar Den Haag kwam, kon immers net zo goed een fabrieksarbeider zijn als een ingenieur voor het ruimteonderzoeksinstituut ESTEC. Bovendien bleek de voorgenomen tijdelijkheid van veel gastarbeiders geen garantie voor hun terugkeer naar het land van herkomst, en vestigden met name veel Turkse en Marokkaanse migranten zich uiteindelijk met hun gezinsleden in de stad.¹³⁸

Getalsmatig gezien vormden Duitsers (2349) en Belgen (699) in 1950 nog altijd de grootste migrantengroepen in Den Haag. Terwijl in 1970 ook Turken (1303), Italianen (1278), Marokkanen (1237) en Britten (1562) en Amerikanen (1101) relatief grote gemeenschappen vormden.¹³⁹ [zie figuur 2.2.] Onder de laatste twee groepen bevonden zich veel expats, net als onder de nieuwkomers uit sommige Europese landen. Zoals het gemeentelijke Bureau voor Statistiek in 1962 schreef in haar jaarverslag: 'Amerikanen en Britten nemen veelal leidinggevende posities in, terwijl de Italianen in het algemeen als ongeschoold arbeider tewerkgesteld zijn.'¹⁴⁰ De Amerikanen en Britten vormden in 1950 met 699 en 147 slechts kleine groepjes naast de eerdergenoemde migrantengroepen, maar konden tezamen toch een aardige Engelssprekende *community* vormen. Hun aantal groeide gestaag, met 1545 Amerikanen en 1290 Britten in 1965, waardoor zij in Den Haag al snel een groter deel van de beroepsbevolking uitmaakten dan landelijk, met respectievelijk 7% en 10% tegenover 2% en 3% (1968).¹⁴¹ Door het bekijken van de gemeenteverslagen weten we dat expats, vanwege de tijdelijkheid van hun verblijf en door hun beroepen, niet altijd geregistreerd werden in de officiële immigratiestatistieken. Zij kregen bijvoorbeeld een vrijstelling als diplomaat of als zij voor een

¹³⁷ Idem, 72-76; De Graaf, "Iets van een vreemde vrucht", 60; Klaas Stutje, 'Indonesian identities abroad. International engagement of colonial students in the Netherlands, 1908-1931', *BMGN Low Countries Review* 128:1 (2013) 151-172, aldaar 169; Harry Poeze, *In het land van de overheerser. I. Indonesiërs in Nederland 1600-1950* (Dordrecht 1986).

¹³⁸ Er treedt daarnaast een vertekening op doordat remigranten, zoals Nederlanders die terugkeerden uit Canada en Australië, in de stedelijke migratiestatistieken werden meegeteld als immigranten met een ander herkomstland. De optie om ook naar databestanden van afzonderlijke ambassades te kijken werd na enkele eerste pogingen verworpen omdat dit te tijdrovend was: Haags Gemeentearchief (HGA), Gemeentepolitie, toegang 0432-01, inv.nr. 6791-6802 Registers met overzichten van aanwezige vreemdelingen, gespecificeerd naar 'Nationaliteit' (1939-1972); idem, Jaarverslagen van de Gemeentepolitie te 's-Gravenhage 1956-1970; Lokkerbol, 'Buitenlandse vestigingen', 10; Corrie van Eijl, 'Migranten in Nederland, 1949-2000. Een kwantitatieve analyse van sekseverschillen', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 6:2 (2009) 7, 33.

¹³⁹ Excelbestand samengesteld op basis van genoemde bronnen en met medewerking van Annemarie Cottaar (op verzoek raadpleegbaar): Jaarverslagen van de Gemeentepolitie te 's-Gravenhage 1956-1970 (HGA); Statistisch Jaarboek van 's-Gravenhage 1971, 1974, 1978-1981 (HGA); Cottaar, 'Stad van migranten', 215-217 (grafiek 8 en ongenummerde tabel).

¹⁴⁰ Dit beeld wordt bevestigd door de studie van Baker uit 1982. Van haar 51 Amerikaanse respondenten was 82% naar Den Haag uitgezonden; zij vervulden een leidinggevende functie: Jaarverslag van de Gemeentepolitie te 's-Gravenhage 1962; Baker, *Wooden shoes*, 68, 73.

¹⁴¹ Zie voetnoot 132 over het cijfermateriaal; 'Buitenlandse arbeidskrachten te 's-Gravenhage en omgeving in de laatste drie jaar', *'s-Gravenhage. Kwartaalschrift van het Gemeentelijk Bureau voor Statistiek* 10 (1968).

internationale organisatie werkten.¹⁴² Zelfs hun verkeersboetes stuurde de gemeentepolitie door naar het ministerie van Buitenlandse Zaken!¹⁴³ Voor gastonderzoekers en studenten golden vergelijkbare uitzonderingsregelingen bij het verkrijgen van een verblijfs- en arbeidsvergunning.¹⁴⁴

Op basis van een onderzoek van het gemeentelijke Arbeidsbureau weten we dat de meeste Britten en Amerikanen in 1968-69 werkzaam waren in de nijverheid, handel en 'overige bedrijven en diensten' – de grootste categorie. Het ging hier voor 80% om mannen, want vrouwen werkten vooral in het onderwijs, met name de Amerikaanse. Zelfstandigen en diplomaten waren niet in de analyse van het arbeidsbureau opgenomen, maar ook zonder hen ging het om een aanzienlijke groep.¹⁴⁵ Het onderzoek liet volgens een verslag in de *Newsletter* ook zien dat het bij de beroepsgroep van specialistische ingenieurs uit verschillende landen om een typisch Haags fenomeen ging: zo'n 3000 ingenieurs die bij internationale organisaties als het Internationaal Octrooibureau (IIB) en het Shape Technical Centre werkten.¹⁴⁶ [zie figuur 2.6.] Hoe deze aantallen zich door de tijd heen ontwikkelden, zal in de afzonderlijke hoofdstukken worden uitgewerkt. Op basis van de aantallen leden van clubs en aantallen leerlingen van internationale scholen valt een scherper beeld van de veranderingen binnen de sterk diverse expatgemeenschap te schetsen. Door deze bronnen te bekijken, komen ook 'nieuwe' herkomstlanden van expats, zoals China en Turkije, in beeld. In algemene migratiestatistieken zijn zij onmogelijk op basis van hun verblijfsstatus of opleidingsniveau te onderscheiden van andere groepen arbeids- en huwelijksmigranten - of vluchtelingen.¹⁴⁷

Voor Jakarta vormden de grootste migrantengroepen in de jaren vijftig, los van de Europeanen, een voortzetting van de trends uit de koloniale periode. Ook toen al trok Jakarta als havenstad en economisch centrum, naast Surabaya en Bandung, veel migranten uit de regio aan. Het ging in het bijzonder om religieuze en handels diaspora's uit Maleisië, India, verschillende Arabische landen (de Hadrami in het bijzonder) en Chinezen (vooral Hokkien).¹⁴⁸

¹⁴² 'Buitenlandse arbeidskrachten', 1; 'Het Haagse Bedrijfsregister', 's-Gravenhage 7 (1969) 3.

¹⁴³ Jaarverslag van de Gemeentepolitie te 's-Gravenhage (1968), 46.

¹⁴⁴ Idem, 124; De Lange, *Staat, markt en migrant*, 52, 314.

¹⁴⁵ Slechts 1/3 van het aantal geregistreerde vreemdelingen uit Groot-Brittannië, en 1/5 van het aantal geregistreerde vreemdelingen uit de Verenigde Staten, keert in de statistieken van het Gewestelijk Arbeidsbureau terug: 'Buitenlandse arbeidskrachten', 's-Gravenhage (1968).

¹⁴⁶ 'The new register of The Hague', *Newsletter* 7 (1969) 2.

¹⁴⁷ Met de verdere centralisatie van het vreemdelingenbeleid eind jaren zeventig is er steeds minder informatie over de achtergrond van migranten – los van hun herkomstland – op stedelijk niveau beschikbaar, zoals uit de jaarverslagen van de gemeentelijke vreemdelingenpolitie blijkt. Door de hernieuwde aandacht voor expats circuleren er wel tal van schattingen van hun aantal in de stad. Deze lopen uiteen van 25.000 tot 40.000 in de stad zelf, en 60.000 in de Haagse regio. Het is vaak onduidelijk waarop deze tellingen gebaseerd zijn. Bij telefonische navraag bleek bijvoorbeeld dat het getal van 50.000 in een krantenartikel op een persoonlijke schatting van een uitgever van een expatkrant was gebaseerd. In een ander geval waren gemeentestatistieken gebruikt die bijvoorbeeld ook Poolse arbeidsmigranten meetelden: Theodore Pronk, 'Touwtrekken om de stem van expats', *Den Haag Centraal* (15 januari 2010) 4; Brian van der Bol, 'Hoofdstad van de wereld: Den Haag wil nog internationaler zijn', *NRC Handelsblad* (21 februari 2009) 12-13; Zuidervaart, 'Den Haag is bijna terug op het half miljoen'.

¹⁴⁸ Abyeasekere, *Jakarta*, 60-64, 81-83, 109-116; Frode F. Jacobsen, *Hadrami Arabs in present-day Indonesia: An Indonesia-oriented group with an Arab signature* (Oxon 2009) 14-18; Jelle van Lottum en D. Marks, 'The determinants of internal migration in a developing country: quantitative evidence for Indonesia, 1930-2000', *Applied Economics* 44:34 (2012) 4485-4494, aldaar 4487-89; Iredale; De Jonge.

In de context van de Koude Oorlog kwamen ook enkele nieuwe groepen naar de stad, zoals Russen en Joegoslaven, en kwamen veel Britten, Australiërs en Amerikanen in de plaats van Nederlandse hooggeschoolde arbeidskrachten. De laatste groep was door de nationalisaties van 1957 enorm gekrompen en zou tot de jaren zeventig niet boven de 1000 uitkomen. Na de onafhankelijkheid was ook de positie van Chinezen sterk veranderd. Zij vormden nu niet langer een tussenpersoon voor de koloniale machtshebbers en kregen, mede door de communistische politiek van thuisland China, herhaaldelijk met anti-Chinese sentimenten te maken. Dit leidde tussen de jaren zeventig en negentig tot een uittocht van Chinese migranten. Door het grote aantal gevestigde Chinese migranten, de *peranakan*, bleven zij nog altijd een van de grootste etnische minderheden in de stad vormen.¹⁴⁹ Onder veel niet-westerse migrantengroepen bevonden zich eveneens hooggeschoolde, gespecialiseerde en tijdelijke migranten, zoals handelaren, ondernemers, wetenschappers, religieuze geleerden en kunstenaars.¹⁵⁰ Jakarta werd intussen het sterkst gekenmerkt door binnenlandse migratie – ook over grote afstanden – en de vestiging van tal van etnische groepen met uiteenlopende talen en levensstijlen in de stad. Zij namen eveneens een buitenstaanderspositie in, en vormden eigen enclaves in de stad. Buitenlandse migranten maakten nog niet één procent van het totaal van de migratie naar de stad uit.¹⁵¹ Pogingen van het Soeharto-bewind om de Indonesische bevolking beter te spreiden over de archipel – het *transmigrasi* beleid – had maar beperkt succes. Zo vertrokken tussen 1971 en 1977 slechts 3000 migranten uit de stad, terwijl nieuwe migranten toestroomden op de nieuw aangelegde buitensteden van Jakarta. Ook deze waren eigenlijk bedoeld om de bevolkingsdruk in het stadscentrum te verlichten, maar dit had dus juist een averechts effect.¹⁵²

Hoewel er slechts gebrekkig cijfermateriaal beschikbaar is uit de bevolkingsregisters van Jakarta, waren de aantallen Chinezen (102.153, inclusief de *peranakan*), Indiërs (3172) en Arabieren (1847) – nog volgens de oude koloniale categorieën geteld – in 1961 hoog. In de jaren zeventig was er opnieuw sprake van een snel groeiende groep Europeanen (1974: 6663) en Amerikanen (1974: 1976). Hoewel het niet zeker is in welke context zij naar Indonesië kwamen en of zij enkel in Jakarta arriveerden of er ook woonden, is het meer dan waarschijnlijk dat het

¹⁴⁹ Abeyasekere, *Jakarta*, 188-191, 239; Taylor, *The social world of Batavia*, 169-170; Ulbe Bosma en Remco Raben, *Being "Dutch" in the Indies. A History of Creolisation and Empire, 1500-1920* (Singapore 2008) 8; proefschrift Gondomo Chinese Jakarta (1991).

¹⁵⁰ Volgens Ananta hadden met name hoogopgeleide Indiase en Filippijnse migranten een goede naam, omdat zij ook voor lagere salarissen wilden werken dan Indonesiërs: Aris Ananta, Daksini Kartowibowo, Nur Hadi Wiyono en Chotib, 'The impact of the economic crisis on international migration: the case of Indonesia', *Asian and Pacific Migration Journal* 7: 2-3 (1998) 313-338, aldaar 323; Marleen Dieleman, Juliette Koning, Peter Post ed., *Chinese Indonesians and Regime Change* (Leiden 2011).

¹⁵¹ Hetzelfde geldt vandaag de dag voor het percentage buitenlanders op de totale Indonesische bevolking, wat in 2000 nog altijd slecht 0.7 procent bedroeg. Overigens werd Indonesië daarnaast vooral gekenmerkt door emigratie in de regio, waaronder ook veel studenten- en arbeidsmigratie. Het geld dat deze migranten terugsturen naar huis is net als voor landen als de Filippijnen en Bangladesh sinds de jaren negentig een steeds belangrijker bron van inkomsten voor het land geworden: Abeyasekere, *Jakarta*, 191; Lance Castles, 'The ethnic profile of Djakarta', *Indonesia* 3 (1967) 153-204, aldaar 185; Graeme Hugo, 'Migration in the Asia-Pacific region', paper prepared for the Policy and Analysis and Research Programme of the Global Commission on International Migration (2005) 8 (tabel 5), 9-20, 30 (tabel 21); Leo Suryadinata, Evi Nurvidya en Aris Ananta, *Indonesia's Population. Ethnicity and Religion in a Changing Political Landscape* (Singapore 2003), tabel 1.1.1.

¹⁵² Abeyasekere, *Jakarta*, 221-223; Howard Dick en Peter J. Rimmer, 'Beyond the Third World City: The New Urban Geography of South-east Asia', *Urban Studies* 35:12 (1998) 2303-2321, aldaar 2315.

hier om hoogopgeleide expats ging. Zij hadden allemaal een werkvergunning nodig, die volgens de toen heersende wetgeving alleen naar beroepsgroepen mocht gaan waar vraag naar was. Dit gold overigens ook voor de grote groepen Japanners (1974: 1636). [zie figuur 2.3, 2.4. en 2.5.] De Nederlanders vormden een uitzondering, omdat zij door het *indonesianisasi* beleid en de diplomatieke breuk ten tijde van de Nieuw-Guinea kwestie aanvankelijk nauwelijks een werkvergunning konden krijgen.¹⁵³ Tussen 1950 en 1970 kwam hun aantal dan ook nauwelijks boven de 1000 uit. Ook van de kant van werkgevers had men direct na de dekolonisatie moeite om mensen te vinden die naar Indonesië wilden vertrekken, dit vanwege de anti-Nederlandse stemming. Zo schreef een Shell-ingenieur die reeds tijdens de oorlogsjaren in Indonesië had gewerkt, in 1954 aan zijn werkgever dat hij grote bezwaren tegen heruitzending had. Hij maakte zich zorgen over de onderwijsvoorzieningen voor zijn kinderen in het land, en vreesde voor de weerzin die er bestond tegen Nederlanders, in het bijzonder tegen vrouwen. Dat hij als Europeaan veel meer zou verdienen dan het lokale personeel baarde hem ook zorgen, want dat riep mogelijk nog meer negatieve reacties op. Veel liever werd hij nog eens naar Curaçao uitgezonden.¹⁵⁴ Net als in Den Haag kwamen veel expats, door de tijdelijkheid van hun verblijf of hun diplomatieke status, niet in de officiële immigratiestatistieken terecht. Ook reisden ondernemers of onderzoekers soms op een toeristenvisum, dat zij later verlengden en zich de nodige administratieve rompslomp bespaarden.¹⁵⁵

Hoewel in Jakarta weinig bekend is over de achtergronden van migranten buiten hun herkomstland, zijn er vanaf de jaren zeventig wel regelmatige enquêtes onder expats uitgevoerd door het adviesbureau Price, Waterhouse & Co. Hun rondvraag binnen de gemeenschap laat bepaalde verschuivingen zien in de sectoren waarin zij werkten. Het merendeel van de ruim 100 respondenten werkte in 1978, 1983 en 1994 in het bank- en verzekeringswezen, de grondstoffenindustrie of de productie. Vanaf de jaren tachtig groeide het aandeel deskundigen en adviseurs, en was er even sprake van een piek in de bouwsector. Hoewel alle geënquêteerden man zijn en niet per se representatief voor de bredere expatgemeenschap in Jakarta, geeft dit

¹⁵³ Met name vanaf de jaren zeventig groeide de Japanse expatgemeenschap in Jakarta sterk, met zo'n 1600 personen in 1974 en al 3400 in 1980. Inmiddels maken zij samen met de Zuid-Koreanen een van de grootste expatgemeenschappen in de stad uit. Wat betreft de Nederlanders in Jakarta is er na de sterke daling in het aantal expats na de nationalisaties van het bedrijfsleven in 1957 vanaf de jaren zeventig opnieuw sprake van groei. In 1970 stonden er nog maar 530 Nederlanders geregistreerd in Jakarta, maar op het hoogtepunt in 1980 alweer 1737. De Amerikaanse expatgemeenschap is, gevolgd door de Britten en Australiërs, in deze periode veel prominenter met 1865 personen in 1961 en 2440 personen in 1993: Excelbestand samengesteld op basis van genoemde bronnen (op verzoek raadpleegbaar): Statistical Yearbook Jakarta, Central Bureau of Statistics (Jakarta), 1956-1998 (beschikbaar bij het KITLV); Abeyasekera, *Jakarta*, 191; Castles, 'The ethnic profile of Jakarta'; Suryadinata e.a. *Indonesia's Population*; Aris Ananta, Daksini Kartowibowo, Nur Hadi Wiyono en Chotic, 'The impact of the economic crisis on international migration: the case of Indonesia', *Asian and Pacific Migration Journal* 7:2-3 (1998), 313-338 (tabel 6, op basis van het Directorate General of Manpower Placement and Development, 1993-1996); Fechter, *Transnational lives*, 7 (op basis van het Statistical Yearbook of Indonesia 1995).

¹⁵⁴ Expatriate Archive Centre The Hague (EAC), collectie Doeland, brief van de heer D. aan ir. A.J. Madlener, 23 mei 1954, 3.

¹⁵⁵ Er treedt ook vertekening op door de grote aantallen etnische Chinezen in Indonesië die soms generaties lang in Indonesië woonden, maar niettemin als 'vreemdeling' geregistreerd werden. De optie om ook naar databestanden van afzonderlijke ambassades te kijken werd na enkele eerste pogingen verworpen omdat dit te tijdrovend was, en de registratie bij ambassades vaak vrijwillig was en daarom alleen in periodes van politieke onrust (en dreigende evacuatie) structureel werd bijgehouden: Hugo, 'Migration in the Asia-Pacific region'; Suryadinata e.a., *Indonesia's Population*.

wel een indruk van de grote verschuivingen.¹⁵⁶ [zie figuur 2.7.] Er zal in de afzonderlijke hoofdstukken nog verder op deze ontwikkelingen worden ingegaan. Daarnaast is het belangrijk de breuk te noemen die de Aziatische crisis van 1997 en het einde van het Soeharto-bewind in 1998 veroorzaakte in de groei van de expatgemeenschappen in Jakarta. Met name expats uit westerse landen keerden na de onrust in veel kleinere aantallen terug. De grootste groepen expats komen nu uit Japan, Zuid-Korea, Maleisië en Singapore.¹⁵⁷

Een Ghanese professor en een oud-koloniaal

Hoewel deze studie zich primair richt op migranten wier gedrag in eerste instantie werd bepaald door de organisatie bij wie zij in dienst waren, is er ook oog voor de rafelranden van de categorie. Mensen die zelf konden bepalen waar te wonen en te werken, maar ook organisatie-migranten die vanwege hun status en inkomen in de beeldvorming niet of in mindere mate tot de categorie van expats werden gerekend. In Den Haag ging het dan om buitenlandse studenten en gastdocenten van het International Institute of Social Studies en de Saudi-Arabisch expats die bij het oliebedrijf Aramco werkten. In Jakarta namen ontwikkelingswerkers en vrijwilligers vaak een andere positie in en speelde bij sommige Nederlandse expats ook hun familiegeschiedenis in de kolonie een rol bij hun afwijkende vestigingsproces in de stad. Hoewel ik deze groepen niet bewust van mijn analyse heb uitgesloten, worden zij, door de focus op instituties voor de expatgemeenschap, minder belicht als zij hier minder gebruik van maakten (of geen toegang toe kregen). In het bronnenmateriaal van werkgevers en overheden wordt bovendien vaak niet de etniciteit of huidskleur van een expat genoemd. Niet dat ik ervoor pleit dit wel te doen, maar hierdoor blijven deze groepen en hun mogelijk andere ervaringen tijdens het vestigingsproces wel grotendeels onzichtbaar. Vandaar een kort exposé over expats die in de ogen van tijdgenoten geen aanspraak op dit label konden maken.

In Den Haag werd de status van buitenlandse studenten en gastdocenten van het ISS herhaaldelijk geproblematiseerd. Het onderzoeksinstituut voor ontwikkelingsstudies mocht in 1953 bewust zijn opgericht met het idee dat de paar honderd studenten uit niet-westerse landen die er jaarlijks een opleiding volgden zouden terugkeren naar hun thuisland, zowel de gemeente als het ministerie van Justitie reageerden soms enigszins argwanend op hun aanwezigheid.¹⁵⁸ Zo

¹⁵⁶ *Expatriate Survey Jakarta Indonesia 1978*, Price Waterhouse & Co. (Jakarta 1978); idem, (Jakarta 1983); Hadi Sutanto, *21st Survey of Expatriates Living in Jakarta*, Price Waterhouse Sutanto (Jakarta 1994); idem (Jakarta 1997) (beschikbaar bij het KITLV).

¹⁵⁷ Door de gegroeide aandacht van commerciële dienstverleners voor de groep expats zien we ook in Jakarta schattingen van het aantal circuleren. Het webforum voor expats *Living in Indonesia* houdt deze cijfers bij. Antropologe Anne-Meike Fechter schreef een toelichting bij deze tellingen: <http://www.expat.or.id/info/howmanyexpatsinindonesia.html>; Ananta e.a., 'The impact of the economic crisis on international migration', 325 (tabel 6, op basis van het Directorate General of Manpower Placement and Development, 1993-1996); Suryadinata e.a., *Indonesia's Population*, table 5.1.2. (census 2000 DKI Jakarta: Chinezen (29%), Japanners (13%), Koreanen (9%) en Britten (7%).

¹⁵⁸ In de jaarverslagen van de gemeentepolitie werd geregeld verslag gedaan van de contacten met buitenlandse studenten in de stad. Deze waren in het algemeen positief, maar men was wel bezorgd over hun betrokkenheid bij demonstraties bij ambassades. Ook werden er Kamervragen over gesteld: Gemeentepolitie te 's-Gravenhage 1956-1970; Aanhangel tot het Verslag van de Handelingen der Tweede Kamer, Zitting 1965-1966, 'Vragen van de heer Harmsen

speelde in 1960 een zaak rond een Russische student die ervan verdacht werd een spion te zijn.¹⁵⁹ In dezelfde periode was er discussie over een Ghanese hoogleraar van wie gevreesd werd dat hij door zijn politieke activiteiten in het thuisland eigenlijk een politiek vluchteling was – en zou proberen in Nederland blijven. Hij vertrok overigens al snel voor een nieuwe functie naar Engeland. Hij beklaagde zich nog wel bij zijn werkgevers over de discriminerende behandeling die hij aan de Nederlandse grens had ondervonden.¹⁶⁰ (zie afbeelding 13) Uit de literatuur over *brain drain* en migratiebeleid tijdens de jaren van de Koude Oorlog blijkt dat dit vaker voorkwam. Wel waren expats uit bepaalde herkomstlanden extra gevoelig voor dergelijke situaties.¹⁶¹

Dat studenten van het ISS geen doorsnee profiel hadden – zij waren gemiddeld 35 jaar oud, hadden al een universitair diploma en een baan bij de overheid, een universiteit of het bedrijfsleven in hun thuisland¹⁶² – maakte dat de gemeente en de medewerkers van het Instituut soms niet goed raad met hen wisten. Zij moesten in de watten worden gelegd en een goede indruk van Den Haag krijgen, maar het paternalisme domineerde en men huisvestte hen in een internaat waar een avondklok gold.¹⁶³ De stijging van het aantal studenten zorgde er vanaf eind jaren zestig voor dat steeds meer studenten zelfstandig in de stad gingen wonen, wat leidde tot confrontaties met discriminatie op de huizenmarkt. In 1966 schreef een Hagenaar zelfs een boze brief naar de *Haagsche Courant* om zich te beklagen over de overbewoning van een pand in zijn buurt.¹⁶⁴ De verwachting van de gemeente dat deze niet-westerse expats aansluiting zouden vinden bij hun ‘eigen’ migrantengemeenschappen spraken verschillende alumni en oud-

(B.P.), 8 juni 1966, nr. 597, 1143; idem, ‘Vragen van de heer Van der Goes Naters (P.v.d.A.)’, 20 mei 1966, nr. 545, 1039; Archief ISS (voor de overdracht naar het NA), inventaris Research Board, 1968-1972, juni 1966.

¹⁵⁹ ‘Russische student gearresteerd in Den Haag. Camera’s en bandrecorder’, *Haagsche Courant* (22 juni 1960) 1; ‘Rector over activiteiten uitgewezen Smirnov. Alle inlichtingen tijdens cursussen zijn voor iedereen vrij bezit’, *Haagsche Courant* (5 juli 1960); uiteindelijk werd de student uitgewezen bij gebrek aan bewijs voor een vervolging: ‘Russische student naar Moskou vertrokken. Einde spionage-affaire’, *De Tijd* (7 juli 1960); ‘Smirnov over de grens. Per Toepolev met vrouw en kind naar Rusland’, *De Telegraaf* (8 juli 1960).

¹⁶⁰ Over zijn behandeling door de Nederlandse douane bij Hoek van Holland schreef Busia: ‘I felt as though I was a wanted international criminal or something.’ Over de escort die hij aan Britse zijde van Schotland Yard kreeg, was hij wel te spreken: ‘They made me feel like a respectable citizen again.’ Busia werd tien jaar later premier van Ghana. Ook over de komst van de Zuid-Afrikaanse hoogleraar Mafeje zou een vergelijkbare discussie ontstaan: ‘Prof. dr. K.A. Busia uit Ghana bijzonder hoogleraar te Leiden’, *Leidsch Dagblad* (25 maart 1960); ‘Prof. Busia uit Ghana arriveerde veilig in ons land’, *Leidsch Dagblad* (2 juli 1959); ‘Dr Busia houdt beslissing aan’, *Nieuwe Leidsche Courant* (2 juli 1959); NL HaNA, Institute of Social Studies, nummer toegang 2.19.254, inv.nr. 451 personeelsdossier Busia, K.A. (1959-1962), persoonlijke brief van Busia aan rector De Vries, februari 1963.

¹⁶¹ Zoals uit figuur 1.2. blijkt, werd deze term in de jaren zestig aanvankelijk gebruikt om te verwijzen naar Nederlandse wetenschappers die naar Amerika vertrokken om carrière te maken. De Engelse term werd bijna poëtisch vertaald als ‘hersenvlucht’: ‘Kopzorgen over hersenvlucht’, *De Telegraaf* (16 november 1967); ‘In Nederland meer Amerikaanse gastarbeiders’, *NRC Handelsblad* (7 december 1970); De Lange, *Staat, markt en migrant*, 327; Tycho Wallaardt, ‘“The good old days of the Cold War”: arguments used to admit or reject asylum seekers in the Netherlands, 1957-1967’, *Continuity and Change* 26:2 (2011) 271-299, aldaar 73-75, 80-82; Jean-Baptiste Meyer, ‘Network approach versus Brain Drain: Lessons from the Diaspora’, *International Migration* 39:5 (2001) 91-110; Hein de Haas, ‘The determinants of international migration. Conceptualizing policy, origin and destination effects’, *Working papers DEMIG* 32 (2011) 2-35, aldaar 25.

¹⁶² Frits Hondius, ‘Students from afar at The Hague’s Institute of Social Studies’, *Circuit* 23 (1968) 10-12, aldaar 10.

¹⁶³ Interview met D.D., Den Haag 1965-heden (29 november 2012); Archief ISS (voor de overdracht naar het NA), Shanti George, *Education, Identity and Development: Interviews with Alumni of the Institute of Social Studies, The Hague* (Den Haag 1992) 196.

¹⁶⁴ Een oproep voor kamers een jaar eerder had echter veel positieve reacties opgeleverd: A. Tuyn, ‘Uw mening in onze krant. Woningnood’, *Haagsche Courant* (26 mei 1966); ‘Oproep voor kamers levert 200 aanbiedingen op’ *Het Vaderland* (7 september 1965).

docenten tegen. Zij kwamen vaak uit de hogere klasse in hun thuisland en wilden dus helemaal niet geassocieerd worden met hun lager opgeleide landgenoten of bevraagd worden over ‘de honger in Afrika’.¹⁶⁵ Dergelijke ervaringen komen in dit boek niet aan bod, maar nodigen zeker uit tot verder onderzoek naar de heterogeniteit binnen migrantengroepen. [zie figuur 2.8., 2.9. en 2.10.]

In Jakarta speelde in de context van de Koude Oorlog en de nieuwe hulprelatie tussen het Westen en Indonesië de vraag of westerse expats wel oprechte altruïstische motieven hadden voor hun betrokkenheid bij het land. (zie afbeelding 14) In de *Haagsche Post* liet correspondent Lieve Joris in 1982 zelfs verschillende oud-kolonialen aan het woord die de ‘beschavingsmissie’ veroordeelden van de nieuwe generatie uitgezonden deskundigen. Zij zouden vooral geïnteresseerd zijn in hun eigen carrière, veel minder in het land en zijn bevolking.¹⁶⁶ Zulke uitspraken sloten aan bij de discussie over de inbedding en financiering van het beleid, maar ook werd vanaf de jaren zeventig in verschillende landen kritiek geleverd op de dubbele politieke en economische agenda van ontwikkelingssamenwerking.¹⁶⁷ Ook van Indonesische zijde werd hier met enige regelmaat op gehamerd, zoals toen president Soekarno in 1964 met zijn ‘go to hell with your aid’-uitspraak de hulprelatie met de Verenigde Staten opzegde. Net als de latere president Soeharto, die in 1992 na kritiek van de Nederlandse overheid op schendingen van de mensenrechten in Indonesië de ontwikkelingsrelatie tussen de twee landen beëindigde.¹⁶⁸

Dat westerse ontwikkelingswerkers - Nederlanders in het bijzonder - niet geheel losstonden van de koloniale religieuze en economische missies, gold vooral in de jaren vijftig. De Dienst Technische Hulp rekruteerde toen in de context van ontwikkelingsprojecten van de Verenigde Naties verschillende deskundigen om in Indonesië te werken en gaf aanvankelijk, ook uit het oogpunt van werkgelegenheid, de voorkeur aan oud-kolonialen.¹⁶⁹ Zoals de communistische krant *De Waarheid* in 1975 schreef, deden zij allemaal mee in de ‘slag om baantjes’.¹⁷⁰ Op termijn ontstond echter een beeld van de ontwikkelingswerker als een *allround*

¹⁶⁵ George, *Education, Identity and Development*, 94 (oud-student); Interview met N.B.G. (echtgenote oud-docent), Den Haag 1968, 1972-heden (28 november 2011); Hondius, ‘Students from afar’.

¹⁶⁶ Lieve Joris, ‘Jansen en Jansen in de tropen. Het neokolonialisme van de ontwikkelingswerker’, *Haagse Post* (13 maart 1982) 72-79.

¹⁶⁷ Olav Stokke ed., *Aid and political conditionality* (London 1995); Esther Helena Arens, ‘Multilateral Institution-Building and National Interest: Dutch Development Policy in the 1960s’, *Contemporary European History* 12 (2003) 457-472; L.J. van Damme en M.G.M. Smits ed., *Voor de ontwikkeling van de derde wereld. Politici en ambtenaren over de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking, 1949-1989* (Den Haag 2009); Nekkers en Malcontent ed., *De geschiedenis van vijftig jaar Nederlandse ontwikkelingssamenwerking*.

¹⁶⁸ Mei Li Vos, *International cooperation between politics and practice. How Dutch Indonesian Cooperation changed Remarkably Little after a Diplomatic Rupture* (Amsterdam 2001) 3; Nico Schulte Nordholt, ‘Aid and conditionality: The case of Dutch-Indonesian relationships’, in: Stokke (ed), *Aid and political conditionality* 129-161.

¹⁶⁹ NL-HaNa, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 55-64, 2.05.118, inv.nr. 29871 besprekingen inzake de (her)plaatsing in het buitenland van uit Indonesië gerepatrieerde Nederlandse arbeidskrachten, 1958; Peters, ‘Van de nood een deugd’, 90-94; dit gold overigens ook binnen het bedrijfsleven; Marc Frey, ‘Control, legitimacy, and the securing of interests: European development policy in South-east Asia from the late colonial periode to the early 1960s’, *Contemporary European History* 12 (2003) 395-412.

¹⁷⁰ ‘Voormalige kolonialen als “Indonesië-deskundigen”’: Hevige ruzies over culturele akkoorden met Suharto-regiem’, *De Waarheid* (6 februari 1975).

deskundige die zich niet op één land toelegde.¹⁷¹ Zelfs oude koloniale opleidingsinstituten, zoals het Koninklijk Instituut voor de Tropen, die een rol bleven spelen bij de uitzending en training van Nederlandse expats – ook binnen andere sectoren – probeerden hen meer bewust te maken van hun positie als witte en welvarende migrant. Zo waarschuwde een van de autoriteiten op dit gebied, de bedrijfspsycholoog Geert Hofstede, te waken voor het Dutch Uncle syndroom.¹⁷² Nederlanders waren gauw geneigd de voormalige kolonie met een geheven vingertje de les te lezen, een houding die meer kwaad dan goed deed.¹⁷³ Dat westerlingen in Indonesië ook zelf met discriminatie geconfronteerd werden, blijkt uit de discussies over het gebruik van de term ‘*bule*’. Deze denigrerende term voor blanke riep associaties op met het stereotype van de zwetende, raaskallende, blanke expatman die, mede door koloniale connotaties, weinig geliefd was.¹⁷⁴

Wat weten we al?

In de beschikbare studies en bronnen over het vestigingsproces van expats in Den Haag en Jakarta valt vooral het gebrek aan een historisch perspectief op. Met uitzondering van twee recente studies van socioloog Marianne van Bochove (over Rotterdam en Den Haag) en antropoloog Anne Meike Fechter (over Jakarta) bestaan er geen overzichtswerken van expats in Den Haag of Jakarta.¹⁷⁵ Veel studies over het internationale karakter van beide steden wijzen op de aanwezigheid van deze categorie migranten, maar daarin ligt de nadruk op anekdotisch materiaal. Zelden worden expats bestudeerd als migranten, wordt er systematisch studie gemaakt van het vestigingsproces of een langetermijnperspectief gehanteerd. Hierdoor is het paradoxale beeld ontstaan van de stad als van oudsher internationaal en de expat als nieuw fenomeen. Ook de postkoloniale continuïteit in de levensstijl van expats in hedendaags Jakarta is een populair onderwerp van onderzoek, maar ook hier ontbreekt de historische blik. Op basis van de bestaande studies over Den Haag en Jakarta zal ik niettemin enige hypothesen opstellen over de (lokale, nationale, internationale en organisatie) gelegenheidsstructuur voor expats.

¹⁷¹ Mehos en Moon, ‘The Uses of Portability’; Hodge, ‘British Colonial Expertise’; Uma Kothari, ‘Spatial practices and imaginaries’.

¹⁷² De term ‘Dutch Uncle-syndrome’ komt van de cultureel-antropoloog Geert Hofstede die dit tijdens het symposium ‘Cultuur en de Koopman’, georganiseerd door het Koninklijk Instituut voor de Tropen in 1984 introduceerde: Roel Janssen, ‘Cultuur en de koopman. Culturele aspecten van de handel met verre landen’, verslag symposium 14 november 1984, 8 (beschikbaar bij het KITLV).

¹⁷³ Ook in een latere interviewstudie van Van Ekkelenkamp onder Nederlandse expats in Jakarta in de jaren negentig komt dit naar voren: Jitske Ekkelenkamp-Verburgh, *How to work in Indonesia. Dealing with cultural influences. A psychological study on the cooperation of Dutch expatriates with Indonesian counterparts* (scriptie Psychologie Universiteit Leiden, Leiden 1986); Geert Hofstede, *Culturele problemen voor Nederlandse managers en deskundigen in Indonesië* (Deventer 1982).

¹⁷⁴ Ondanks de aanvankelijk negatieve connotaties van deze term, hebben expats zich deze de laatste jaren ook als geuzennaam toegeëigend. Zo richtte de Nederlandse expat Bartele Santema in Jakarta de bar *Bugils* op naar het samengestelde Bule Gila (letterlijk: gekke blanke): Bartele Santema, *Bule Gila. Tales of a Dutch barman in Jakarta* (Jakarta/Singapore 2005; sommige afleveringen van Bule Gila zijn op YouTube terug te kijken: <https://www.youtube.com/watch?v=A4ltghovYhgZ>).

¹⁷⁵ Van Bochove, *Geographies of belonging*; Fechter, *Transnational lives*.

Den Haag

In de officiële geschiedschrijving over Den Haag ontbreekt zelden een hoofdstuk over het internationale verleden van de stad en in overheidspublicaties wordt standaard gewezen op de vestiging van tal van internationale instellingen in de stad. De oprichting van het Vredespaleis en de vestiging van het hoofdkantoor van de Koninklijke Shell eind negentiende eeuw vormen het beginpunt, waarna een lijn wordt getrokken naar de naoorlogse vestiging van oliebedrijven (jaren vijftig) en internationale gerechtshoven (jaren negentig). Aan de tussenliggende jaren – en de koloniale geschiedenis van de stad – wordt in dergelijke overzichten voorbijgegaan. Over expats verschenen alleen enkele gelegenheidspublicaties, waarin op basis van beperkt empirisch onderzoek het Europese of vredelievende karakter van de stad of een vriendschapsjubileum tussen landen werd uitgelicht.¹⁷⁶ Niettemin bevat het Haagse gemeentearchief veel materiaal over de relatief vroege betrokkenheid van lokale overheden bij het aantrekken (en vasthouden) van expats. Was Den Haag er, in vergelijking met andere Nederlandse steden, inderdaad vroeg bij en kan zich dus terecht beroepen op haar kosmopolitische karakter?¹⁷⁷

Er zijn ook enkele historische studies verschenen over internationale werkgevers in de stad, zoals Eyffinger over het internationale gerechtshof, Sluyterman e.a. over de Koninklijke Shell (met een hoofdstuk over expats, maar dan in het buitenland) en de bundel van Scott-Smith over de Amerikaans-Nederlandse politieke diplomatie. Ondanks de sterke organisatie-dimensie van deze studies, worden zelden aantallen buitenlandse werknemers of expats genoemd. Wel zijn er jubileumboeken uitgegeven waarin de aandacht zijdelings uitgaat naar sociale activiteiten binnen het bedrijf en worden vondsten uit het eigen archief gelicht, zoals in Annegarn over Aramco, het tijdschrift van de Shell-pensioenvereniging VOEKS, en het Estec oral history project over de geschiedenis van de ruimtevaart.¹⁷⁸ Deze publicaties neigen al gauw naar hagiografieën en zijn vaak geschreven door een oud-personeelslid.¹⁷⁹ In de diplomatieke beroepsgroep zijn echter ook memoires verschenen, die een waardevolle bron vormen voor het krijgen van een beeld van de expatgemeenschap in de stad. Daarbinnen vormen de opgetekende herinneringen van expatvrouwen, zoals *Ambassadors wife* (1968) van de echtgenoot van een Australische

¹⁷⁶ Jacques Zonneveld en Chris Nigten, *Europeans in The Hague* (Den Haag 1998); Bob Lagerwaard, 'The Hague in the World – the World in The Hague', in: Peter J. van Krieken en David McKay ed., *The Hague: Legal Capital of the World* (Cambridge 2005) 47-58; *Guide to International Organizaitions in The Hague*, Gemeente Den Haag (Den Haag 2010) 13-31 (Introductory Essay).

¹⁷⁷ De eigenschap die de Amerikaanse voorzitter van de American Chamber of Commerce in The Netherlands (AMCHAM) de stad bij zijn vertrek uit de stad toedichtte in: 'An American Haguenaar in the royal entourage', *Newsletter* 2 (1982) 6-8 (beschikbaar bij het HGA).

¹⁷⁸ Jan Luiten van Zanden, Joost Jonker, Stephen Howarth en Keetie Sluyterman, *A History of Royal Dutch Shell* (Amsterdam/New York 2007); A.J.M. Annegarn, *Aramco Overseas Company, 1952-1992: 40 years of activity in The Netherlands* (Leiden 1992); website VOEKS pensioenvereniging Shell: <https://www.voeks.nl/>; website project Oral History of Europe in Space (EUI) http://archives.eui.eu/en/oral_history/#ESA.

¹⁷⁹ Keetie Sluyterman, 'Business History versus Economic History in the Netherlands', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 11:2 (2014) 45-64; Sofie de Caigny, Erik Buyst, Chantal Vancoppenolle, 'Heuristiek en methode: de (on)mogelijkheid van bedrijfsgeschiedenis in België, 19de-20ste eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 3:4 (2003) 319-356.

diplomaat, en het meer recente *Living with the Dutch* (2005) van de Amerikaanse Shell-vrouw Sharpe, een interessant sub-genre.¹⁸⁰

De archieven van werkgevers mogen nauwelijks informatie over het sociale leven van hun werknemers bevatten (of simpelweg niet toegankelijk zijn), op die regel vormt Shell een uitzondering. Op basis van het historische materiaal van de afdeling Global Outpost, die zich bezighoudt met de niet-contractuele aspecten van de uitzending en de ‘prettige landing’ van het gehele gezin, is in 2005 het Outpost Shell Family Archive Centre opgericht.¹⁸¹ Een belangrijke basis voor hun collectie vormde het Shell Ladies Project, in 1993 en 1996 door enkele vrouwen van het bedrijf geïnitieerd. Zij tekenden de persoonlijke herinneringen op van oud-Shell medewerkers wereldwijd, en wilden ook de moeilijke kanten van het expatbestaan en de grote impact van een uitzending op het gezinsleven in kaart brengen.¹⁸² Inmiddels is het Expatriate Archive Centre een zelfstandige stichting, die in een eigen pand in Den Haag met een grote groep vrijwilligers (vaak zelf expats of repats) werkt aan het uitbreiden van de collectie egodocumenten van over de wereld verspreide oud-Shell medewerkers – en anderen die zich met de categorie expat identificeren. Zij werken nauw samen met het Haags gemeentearchief.¹⁸³

In het wetenschappelijke onderzoek naar de migratiegeschiedenis van Den Haag ligt de focus op Turkse en Marokkaanse gastarbeiders en groepen die zichtbaar anders waren dan de lokale bevolking, zoals de Chinese gemeenschap. Met name de historici Annemarie Cottaar en Wim Willems gaan, op basis van interviews en beeldmateriaal, uitgebreid in op de contacten tussen migrantengemeenschappen en andere Hagenaars. Zij hebben met name oog voor de rol van familienetwerken en kettigmigratie, aspecten die bij expats zelden een rol speelden. Ook de groep Indische verlofgangers en de naoorlogse repatrianten hebben veel aandacht van historici gekregen, waarin niet noodzakelijk de focus op Den Haag ligt. Een uitzondering vormt de masterscriptie van De Graaf, waarin ten aanzien van de lokale gelegenheidsstructuur voor verlofgangers in Den Haag op de grote rol van hun eigen organisaties wordt gewezen. De Vereniging voor Verlofgangers moest hen, onder meer met een handboek voor nieuwkomers, wegwijs maken én beschermen tegen geldlustige lokale ondernemers.¹⁸⁴ Een andere belangrijke uitzondering voor het onderzoek naar expats als migranten is het proefschrift *Wooden shoes and baseball bats* over de integratie van Amerikanen in Den Haag en Wassenaar in de jaren tachtig

¹⁸⁰ Meriel Buchanan, *Ambassador's Daughter* (London 1958) (uitsluitend verwijzingen naar gevonden in andere literatuur); Jean Spender, *Ambassador's wife* (Sidney 1969); David Lowe, *Australian between empires: the life of Percy Spender* (New York 2010) (hoofdstuk 8 The Hague and Beyond) 163-173; Norean Sharpe, *Living with the Dutch: an American family in The Hague* (Boston 2017).

¹⁸¹ Gesprekken met een Shell Employee Relations Officer en een medewerker van Shell Global Outpost; Peta Chow, Marijke Huisman, Sarah Bringham, 'Expanding the boundaries of history. The Expatriate Archive Centre', in: Amy K. Levin, *Global Mobilities: Refugees, Exiles and Immigrants in Museums and Archives* (New York 2017) 311-327; website EAC: <http://xpatarchive.com/>.

¹⁸² Judy Moody Stuart e.a. ed., *Life on the Move* (Den Haag 1993); *Life Now* (Den Haag 1996); *The Source Book: Shell Lives Unshelved 1927-2007* (2008).

¹⁸³ Het pand werd gedoneerd door een oud-Shell medewerker: gesprekken met voormalig directeur Elske van Holk-van Eysinga, huidig directeur Kristine Racina en verschillende vrijwilligers.

¹⁸⁴ Cottaar, *Ik had een neef in Den Haag*; Willems, *Uittocht uit Indië*; Wim Willems, Annemarie Cottaar en Kay Yin Or, *Een draak met vele gezichten. Chinatown Den Haag, 1920-2010* (Den Haag 2010); De Graaf, 'Iets van een vreemde vrucht'; Steijlen, 'Indo-European Pasar Malam'.

door antropoloog Victoria Baker. Hetzelfde geldt voor verschillende scripties die zich specifiek op individuen uit de Haagse expatgemeenschap richtten, zoals de Poolse rechter Michal Rostworowski.¹⁸⁵ Baker constateert in haar onderzoek onder meer dat veel Amerikaanse expats sterk op hun eigen nationale instituties gericht waren en er ook sprake was van enclavevorming in bepaalde wijken. Ging het hier om een momentopname of gold dit ook voor andere nationaliteiten?¹⁸⁶ Recente onderzoeken van stedelijk geografen naar de residentiële segregatie op basis van etniciteit en klasse binnen Den Haag doen dit wel vermoeden.¹⁸⁷ Ten slotte hebben leden van de expatgemeenschap zelf ter gelegenheid van jubilea de geschiedenis van hun clubs, scholen en kerken opgetekend. Deze publicaties bevatten vaak rijk fotomateriaal en interviews met alumni en oud-leden. De archieven van deze instellingen zelf zijn trouwens goudmijnen gebleken voor dit onderzoek, omdat ze nieuwsbrieven, advertenties, fotoboeken en adresbestanden bevatten.¹⁸⁸

Jakarta

Voor Jakarta geldt een vergelijkbaar gebrek aan historisch empirisch onderzoek naar expats in de naoorlogse periode. Hoewel recentelijk veel antropologen interesse tonen in de enorme groei die de stad heeft doorgemaakt en de betekenis van processen van modernisering en internationalisering voor zowel lokale bewoners als de expatgemeenschap in Jakarta, blijven dergelijke studies voor eerdere periodes schaars. Het meeste onderzoek naar expats is van de hand van buitenlandse onderzoekers, die zelf deel uitmaakten van de expatgemeenschap, onder wie veel Amerikanen, Nederlanders en Australiërs. Hun focus ligt veelal op het 'postkoloniale' karakter van de contacten tussen expats en Indonesiërs en belichten daarbij vooral het perspectief van de eersten. De belangrijkste publicaties op dit vlak zijn, naast het werk van Fechter, de publicaties van Yukimi Shimoda over de Japanse expatgemeenschap.¹⁸⁹ Zij hebben in hun studies zeker oog voor de organisatie-dimensie, maar richten zich vooral op nationale groepen. Het voortbestaan van etnische enclaves wordt daarmee automatisch bevestigd,

¹⁸⁵ Anika van de Wijngaard, Den Haag, stad van vrede en recht. De totstandkoming van het imago van Den Haag als internationale stad van vrede en recht, toegepast in het stadsbeleid van de gemeente Den Haag (masterscriptie Geschiedenis Universiteit Leiden, Leiden 2012); Rick de Jong, 'Onafhankelijkheid bewaren met een wetboek, niet met wapens. Een Poolse patriot in Den Haag', in: Wim Willems en Hanneke Verbeek, *Honderd jaar heimwee. De geschiedenis van Polen in Nederland* (Amsterdam 2012) 75-103, 315-317.

¹⁸⁶ Baker, *Wooden shoes*, 41, 144-146.

¹⁸⁷ Helen Kruythoff, 'Dutch urban restructuring policy in action against socio-spatial segregation: sense or nonsense', *International Journal of Housing Policy* 3:2 (2003) 193-215; Arend Odé, 'Binding en burgerschap in het Haagse Statenkwartier', in: idem en Guido Walraven ed., *Binding en burgerschap. Buurtbetrokkenheid in Rotterdam en Den Haag* (Antwerpen 2013) 156-179 (gebaseerd op 60 interviews door studenten school); Kloosterman en Lambregts, 'A brief history of the duality of The Hague'.

¹⁸⁸ Mike Weston, Tracy Layton-Smith & Lisa Rabolini, *Looking Back, Moving Forward – 75 Years of The British School in The Netherlands* (Den Haag 2007); Karin Harms, *Growing Dutch. The American Women's Club of The Hague. The first 75 years – 1930-2005* (Den Haag 2006); Jennifer van Hengel-Worby, *Our Dutch Launching Place. A History of The British (Women's) Club of The Hague From 1928* (Den Haag 2014).

¹⁸⁹ Het betreft hier onder meer onderzoekers van het KITLV, UL, UVA, Cornell, Monash, Harvard en SOAS: Fechter, *Transnational lives*; Shimoda, *Transnational organizations*; Koentjaraningrat, 'Anthropology in Indonesia', *Journal of Southeast Asian Studies* 18:2 (1987) 217-234.

hoewel Fechter in de context van Indonesië ook wel wijst op het ontstaan van een algemene ‘westerse’ identiteit. In het geval van de Japanse gemeenschap speelt ook de taalbarrière een grote rol in het gevoel van geïsoleerd zijn. Hoe lag dit voor Nederlandse expats en wanneer is deze ‘verwestering’ van het expatwereldje oorspronkelijk begonnen?

De meeste Nederlandse studies besteden weliswaar aandacht aan de historische wortels van de Nederlandse aanwezigheid in Indonesië, maar baseren zich voor hun vergelijking veelal op het nostalgisch *tempo doeloe* beeld uit romans en publicaties van vóór de onafhankelijkheid. Enkele meer sociologische scripties, gebaseerd op interviews met Nederlandse expats in Jakarta vanaf de jaren tachtig, vormen wel een bijzondere bron voor dit onderzoek, onder meer *Nederlanders in den vreemde: 13^e provincie of 13^e eiland?* van Fuad Fauzi en de biografische interviews van Yannick Wassmer.¹⁹⁰ Net als in Den Haag vormen de publicaties van de expatgemeenschap zelf een belangrijk startpunt, zoals de uitgebreide jubileumboeken van de Nederlandse Internationale School in Jakarta (NIS) en de Jakarta International School (JIS). Verder bieden kleinere uitgaves, zoals *Kerja Sama* (samenwerken) van de *Indonesian Heritage Society* en de memoires van een missionaris van de Britse kerk, mooie inblikjes in subgroepen binnen de expatgemeenschap.¹⁹¹ Door de taal was het niet mogelijk om ook Japanse of Zuid-Koreaanse clubarchieven in mijn onderzoek op te nemen, hoewel deze groepen wel voorkwamen op de ledenlijsten van de *Women's International Club* (WIC) en bij de leerlingen van de JIS. Via die contacten heb ik uiteindelijk wel enkele interviews met niet-westerse expats kunnen doen.

Aangezien deze groepen van niet-westerse expats vaak onderdeel uitmaakten van numeriek grote migrantenpopulaties, bestaan er behoorlijk wat studies die hen weliswaar niet als expats maar wel als leden van een etnische groep in beeld brengen. In deze studies van Aziatische migrantengroepen zoals Chinezen, Japanners, Koreanen, Arabieren en Indiërs, wordt vooral aandacht besteed aan de rol van etnische- en familienetwerken en systemen voor de migratie en integratie van deze groepen. Deze netwerken zouden bijvoorbeeld de basis vormen voor vertrouwensrelaties in het zakendoen en bij het sluiten van huwelijken.¹⁹² Een probleem

¹⁹⁰ Yannick Wassmer von Langenstein, Een postkoloniaal perspectief op interculturele communicatie: biografische interviews met Nederlandse expats in Indonesië (masterscriptie Interculturele Communicatie, Universiteit Utrecht 2013); Fauzi Fuad, *Nederlanders in den vreemde: 13e provincie of 13e eiland? Een onderzoek naar het Nederlandschap en het thuisgevoel van de Nederlandse expats in Jakarta* (masterscriptie Culturele Antropologie, Universiteit Utrecht 2008); Ekkelenkamp-Verburgh, *How to work in Indonesia* (1986).

¹⁹¹ Frans Bendermacher e.a. ed., *NIS Jakarta. Nederlandse Internationale School 1967-1987* (Jakarta 1987); José van Balen e.a. ed., *Nederlandse internationale school Jakarta 1967-1992* (Jakarta 1992); Jane Beith James en William Woodruff, *Jakarta International School: the first fifty years* (Jakarta 2001); Andrew Lake, *Changes and Chances. A personal history of All Saints Jakarta* (Jakarta 2004); Peggy Ball, *Kerja Sama: 35 years Indonesian Heritage Society and Ganesha volunteers in cooperation with the Museum Nasional: anniversary edition* (Jakarta 2005).

¹⁹² Robyn Iredale, ‘Migration Policies for the Highly Skilled in the Asia-Pacific Region’, *International Migration Review* 34:3 (2000) 882-906; Castles, ‘The ethnic profile of Jakarta’; Gondomono, *The Chinese community of Jakarta: A study of Chinese familism in an Indonesian urban environment* (dissertatie University of California, Berkeley 1991); K.S. Jomo en Brian C. Folk (red.), *Ethnic Business: Chinese capitalism in Southeast Asia* (London 2003); Huub de Jonge, ‘Discord and Solidarity among the Arabs in the Netherlands East Indies, 1900-1942’, *Indonesia* 55 (1993) 73-90; K.S. Sandhu en A. Mani, *Indian Communities in Southeast Asia* (Singapore 2006); Shimoda, ‘Talk, trust and information flow: work relationships between Japanese expatriate and host national employees in Indonesia’, *The International Journal of Human Resource Management* 24:20 (2013) 3853-3871; Josh DeWind et al, ‘Korean Development and Migration’, *JEMS* 38:3 (2012) 371-388.

dat zich ook al voordeed ten aanzien van expats uit Europese migrantengemeenschappen in het Nederlandse migratieonderzoek, is dat het moeilijk is om de aanwezige expats onder deze niet-westerse migrantengemeenschappen numeriek of analytisch te onderscheiden. Verschillende studies wijzen wel op het bestaan van deze aparte categorie van *totoks* – in het Maleis – of *wulaiti* – in het Arabisch, maar zij worden niet afzonderlijk bestudeerd.¹⁹³ De gevestigde migrantengemeenschappen hadden de reputatie na twee of drie generaties grotendeels geassimileerd te zijn in Indonesië en bijvoorbeeld de taal, culturele gewoonten en naamgeving over te nemen. De instroom van tijdelijke nieuwkomers uit het thuisland leidde daarom soms tot confrontaties binnen de heterogene gevestigde migrantengemeenschappen, zoals in het geval van de Indiase gemeenschap, omdat zij politieke en religieuze conflicten uit het thuisland opnieuw onder de aandacht brachten.¹⁹⁴ De bredere migratiecontext waarin niet-westerse expats dus terecht kwamen, kan ervoor gezorgd hebben dat hun ervaring verschilde van die van de westerse expats die hier centraal staan. Tegelijk zagen de gevestigde migrantengemeenschappen zich – net als onder de koloniale staat - geconfronteerd met discriminerende wet- en regelgeving van de zijde van de Indonesische overheid, waardoor er enclavevorming optrad en er vooral op de eigen instituties vertrouwd werd. Dit had op economisch terrein tot gevolg dat deze niet-westerse groepen vooral in de private sector en de internationale handel actief waren¹⁹⁵

Dat er binnen de Indonesische historiografie nauwelijks aandacht is voor de buitenlandse aanwezigheid in de stad en de exotische levensstijl van expats, heeft er mee te maken dat de nationale geschiedschrijving na de onafhankelijkheid lange tijd in dienst stond van de staatsideologie met een weliswaar diverse maar ook beperkte opvatting van wie er op basis van zijn taal, cultuur, en religie bij de Indonesische natie hoort. Zelfs het universitaire onderwijs heeft zich pas in de afgelopen decennia aan binnenlandse invloeden kunnen ontworstelen en aansluiting gevonden bij internationale onderzoek agenda's. Als buitenlanders worden expats niet gezien als deel uitmakend de Indonesische maatschappijgeschiedenis – net als dat lange tijd gold voor migranten binnen de Nederlandse geschiedschrijving overigens. Binnen migratiestudies gaat de aandacht meer uit naar de zogenaamd problematische groepen, zoals Chinezen en interne migranten. Dan zijn er de grote groepen emigrantengroepen, zoals Indonesische verpleegsters en huishoudelijk personeel, die onderwerp van studie vormen. In de studies over overzeese Chinezen is ook veel nadruk gelegd op de 'sojourn'-migratie die sterk op het patroon van expats lijkt, hoewel in dat geval niet de werkgevers maar zakelijke netwerken en kettingmigratie bepalend zijn. Welke gevolgen had dit voor hun vestigingsproces en verschilde dit sterk van dat van expats?¹⁹⁶ De zoektocht in officiële overheidsarchieven leverde zowel bij

¹⁹³ Deze Maleise term wordt door onderzoekers van verschillende migrantengemeenschappen overgenomen: Sandhu & Mani, *Indian Communities*, 124; Jamie Mackie, 'Pre-1997 Sino-Indonesian Conglomerates, compared with those of other ASEAN countries', in: Jomo en Folk (red.), *Ethnic Business* (2003) 105-128 109; De Jonge, 'Discord and solidarity', 79.

¹⁹⁴ Sandhu & Mani, *Indian Communities*, 98-125; De Jonge, 'Discord and Solidarity', 90.

¹⁹⁵ Mackie, 'Pre-1997 Sino-Indonesian Conglomerates', 115-116; Gondomo 127; Sandhu & Mani, 'Indian Communities', 108-109.

¹⁹⁶ Hugo, 'Migration in the Asia-Pacific region'; Ananta e.a., 'The impact of the economic crisis on international migration'; Dieleman e.a. ed., *Chinese Indonesians*, 7 (voetnoot 2); Castles, 'The ethnic profile of Jakarta'; Lottum en Marks, 'The

een bezoek aan het nationale archief (ANRI) als het stadsarchief (Arsip Jayakarta) weinig op. Er bleek toch weinig materiaal over het sociale en maatschappelijke leven in de stad bewaard. De enkele keer dat expats, buitenlanders of nog algemener ‘westerse invloed’ opduiken in standaardwerken over de Indonesische geschiedenis, gaat het over samenwerking op het gebied van onderwijs, management, ontwikkelingssamenwerking en buitenlandse investeringen (FDI). Een focus op Jakarta of op individuele expats ontbreekt volledig.¹⁹⁷ Met als kanttkening dat ik voor mijn analyse nauwelijks publicaties in het Indonesisch heb kunnen bekijken, terwijl bijvoorbeeld de historische stadsreeks van Firman Lubis over Jakarta in de jaren vijftig en zestig wel degelijk enkele verwijzingen naar westerse expats in de stad bevat.¹⁹⁸

Net als in Den Haag hebben ook in Jakarta enkele bedrijven en internationale organisaties die expats in dienst hadden, hun eigen geschiedenis opgetekend. Naast Shell gaat het om Unilever Indonesia, de Ford Foundation, de Kentucky University Field staff, en verder verschillende wetenschappelijke publicaties over de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking.¹⁹⁹ Verder zijn vanaf de jaren zeventig enkele onderzoeken en interviewstudies verschenen die waren gericht op werkgevers en toekomstige expats, zoals de Expatriate Surveys van advieskantoor Price Waterhouse & Co en de handreikingen voor Nederlandse managers in Indonesië van Geert Hofstede. De aandacht in deze studies gaat in eerste instantie uit naar de professionele mogelijkheden in Indonesië en contacten in de context van werk, maar ook de leefomstandigheden in Jakarta komen uitgebreid aan bod, omdat die met name in de beginperiode voor expats nog een belangrijke drempel vormden om naar Jakarta te verhuizen.²⁰⁰ Zeer recent is er voor de inmiddels zeer luxueuze levensstijl van expats in Jakarta ook meer aandacht onder sociaalgeografen en stadsplanners. Zij houden zich bezig met de groeiende sociale ongelijkheid in de stad en de grootschalige stedelijke vernieuwingsprojecten (‘gated communities’ in het bijzonder), met expats, naast Indonesische professionals en de Chinese zakenelite, als voornaamste doelgroep van ontwikkelaars.²⁰¹

determinants of internal migration’; M.C. Ricklefs, *A history of modern Indonesia since c. 1200* (London 2001) 345-368 (transmigratie); Taylor, *The social world of Batavia*, 169-70 (Chinese migratie); Iredale.

¹⁹⁷ Soedjatmoko, *Introduction to Indonesian Historiography* (2007); Rommel Curaming, ‘Towards Reinventing Indonesian Nationalist Historiography’, *Kyoto Review of Southeast Asia* 3 (2003) (online artikel) <http://kyotoreview.org/issue-3-nations-and-stories/an-introduction-to-indonesian-historiography/>; Vickers, *A History of Modern Indonesia*, 200, 212; Thee Kian Wie, ‘Understanding Indonesia: the Role of Economic Nationalism’, *Journal of Indonesian Social Sciences and Humanities* 3 (2010) 55-79; Tony Day, ‘Honoured Guests. Indonesian-American cultural traffic, 1953-1957’, in: Jennifer Lindsay en Maya H.T. Liem ed., *Heirs to world culture. Being Indonesian 1950-1965* (Leiden 2012) 119-142; Els Bogaerts, ‘Whither Indonesian culture? Rethinking “culture” in Indonesia in a time of decolonization’, in: Lindsay en Liem, *Heirs to world culture*, 223-254.

¹⁹⁸ Firman Lubis, *Jakarta 1950-an: kenangan semasa remaja* (Jakarta 2008); idem, *Jakarta 1970-an: kenangan sebagai dosen* (Jakarta 2010) (beschikbaar bij het PNRI, Jakarta).

¹⁹⁹ Maria Dewantini Dwianto en Khrismai, *75th Unilever Indonesia: creating better life stories* (Jakarta 2010); Willard A. Hanna, *Bung Karno's Indonesia: a collection of 25 reports written for the American Universities Field Staff* (New York 1961); Beers, *An American Experience in Indonesia*; Luiten van Zanden e.a., *A History of Royal Dutch Shell*; Damme en Smits ed., *Voor de ontwikkeling van de derde wereld*.

²⁰⁰ *Expatriate Survey Jakarta Indonesia 1978*, Price Waterhouse & Co. (Jakarta 1978); Hofstede, *Culturele problemen voor Nederlandse managers*.

²⁰¹ Harald Leisch ‘Gated communities in Indonesia’, *Cities* 19:5 (2002) 341-350; Tommy Firman, ‘New town development in Jakarta Metropolitan Region: a perspective of spatial segregation’, *Habitat International* 28:3 (2004) 349-368; Lizzy van Leeuwen, *Lost in mall. An Ethnography of Middle-Class Jakarta in the 1990s* (Leiden 2011); Abdoumalik Simone, *Jakarta. Drawing the City Near* (Minneapolis 2014).

Bronnen en werkwijze

Het bronnenmateriaal voor Den Haag en Jakarta verschilde enigszins, omdat ik in de eerste stad veel gebruik kon maken van lokale overheidsarchieven, terwijl ik in de tweede stad afhankelijk was van de particuliere archieven van instituties voor expats. De verhoudingen tussen overheden en expats waren met name nauw in Den Haag, terwijl de overheid zich in Jakarta veel mindere met deze nieuwkomers bemoeide. Dit beeld wordt bevestigd in interviews met expats en door mijn analyse van de media, maar zal in de volgende alinea ook van enkele kritische noten worden voorzien. Door de historische band tussen Nederland en Indonesië kon voor de studie van Nederlandse expats in Jakarta ook gebruik worden gemaakt van in Nederland aanwezige archieven, zoals die van Buitenlandse Zaken, het Koninklijk Instituut voor de Tropen en het KITLV (inmiddels onderdeel van de Universiteitsbibliotheek Leiden). Dat het Shell-hoofdkantoor met zijn historisch archief en het EAC beide in Den Haag gevestigd waren, vormde een meerwaarde. Veel buitenlandse bedrijven in Jakarta hadden daarentegen niet hun hoofdzetel in die stad, dus bewaarden zij niet zelf hun historisch archief. In zowel het nationale als het stedelijke archief bleken geen bronnen over buitenlandse gemeenschappen te worden bewaard. Een uitzondering vormde de PNRI collectie (de nationale bibliotheek), waarin zich wel enkele studies over buitenlanders in de stad bevonden en buitenlandse publicaties van expats over de stad. [zie figuur 2.11]

Bij de interviews die ik in beide steden hield, ging het zowel om fysieke ontmoetingen als Skype-interviews of mailwisselingen met teruggekeerde expats. In totaal interviewde ik in Den Haag 23 expats (van wie 15 Amerikaans) en 6 tussenpersonen van de gemeente of expatdienstverleners. In Jakarta sprak ik met 45 expats (van wie 34 Nederlands) en 9 tussenpersonen.²⁰² [zie de bijlage 'overzicht geïnterviewden'] Er werd tijdens de interview gebruik gemaakt van een semigestructureerde vragenlijst, met aandacht voor de verschillende stappen van het migratieproces en voorgaande en latere buitenlandervaringen. Ook vroeg ik de geïnterviewden om fotomateriaal en egodocumenten. Eén expatkoppel en hun huishoudpersoneel volgde ik zelfs enige tijd met een filmcamera. Het gebruik van interviews kent beperkingen, vanwege de sterke afhankelijkheid van het geheugen van de geïnterviewde, en omdat mijn focus op Jakarta en hun vestigingsproces sturend kon zijn.²⁰³

Dit werd bijvoorbeeld duidelijk als ik expats naar een specifiek moment in de tijd vroeg en zij eigenlijk niet meer wisten of dit zich in Jakarta of op een andere post had afgespeeld. Eén man vertelde dat de enige rode lijn in al zijn buitenlandervaringen zijn gezinsleven was.²⁰⁴ Gevraagd naar specifieke voorbeelden van het dagelijks leven in Den Haag of Jakarta, hadden geïnterviewden soms ook moeite om zich specifieke locaties of personen voor de geest te halen, ook omdat de steden in de tussentijd alweer zo sterk veranderd waren. Eén man zei dat hem

²⁰² Zie de bijlage 'overzicht geïnterviewden' voor meer informatie over de samenstelling van dit interviewbestand naar nationaliteit, sekse, beroepsgroep, leeftijdscohort en verblijfsperiode

²⁰³ Paul Thompson, *The Voice of the Past. Oral History* (Oxford 1987) 91-135; Lynn Abrams, *The Oral History Reader* (Oxon 2010) 78-129; Alistair Thomson, 'Four Paradigm Transformation in Oral History', *The Oral History Review* 34:1 (2006) 49-70; Jan Bleyen en Leen Molle, *Wat is mandelinge geschiedenis* (Leusden 2011).

²⁰⁴ Interview met W.W. (Jakarta 1956-1958, 1976-1977) (17 september 2012) .

'geen plekken maar *iconic moments*' waren bijgebleven, zoals het samen voetbal kijken met zijn Nederlandse vriendengroep in Jakarta.²⁰⁵ Aangezien ik voornamelijk geïnterviewden vond via de sneeuwbalmethode dringt zich het vraagstuk van de representativiteit op. Om deze reden vroeg ik expats bewust naar wie voor hen sleutelpersonen waren geweest binnen de expatgemeenschap, om er op die manier achter te komen of zij zich in dezelfde kringen bewogen. Op bepaalde terugkerende thema's en verhaalstructuren in hun vertellingen over het leven in de stad zal in hoofdstuk 5 over Jakarta nader worden ingegaan.

Tenslotte heb ik voor het contextualiseren van het bronnenmateriaal naast secundaire literatuur veel historische kranten geraadpleegd. Voor een groot deel waren deze online beschikbaar via de databases Delpher, Lexis nexis en Factiva. Voor Den Haag heb ik ook de lokale *Haagsche Courant* in het Haags Gemeentearchief (HGA) geraadpleegd, en voor Jakarta *The Indonesian Times*, *Times of Indonesia* en de *Straits Times* in het KITLV en het PNRI. Op de bestaande redacties van *The Jakarta Post* en *Kompas* zocht ik in hun digitale archief naar berichten over expats en bepaalde instituties of nationaliteiten. Het was niet mijn doel een mediastudie of discoursanalyse te doen, hoewel bepaalde trends en terminologie wel opvielen. Omdat voor de expats zelf vooral publicaties in de eigen taal belangrijk waren, heb ik ook hun personeelsbladen, clubbladen en handboeken geraadpleegd. Wanneer deze bronnen waren gericht op een bepaalde nationaliteit of beroepsgroep als lezers, werden zij – getuige mijn interviews – toch ook breder geraadpleegd. Bovendien verzamelden veel internationale vrouwenclubs en ambassades dergelijke publicaties in hun eigen bibliotheek.

Wat met het Indonesische perspectief en de niet-westerse expats?

Hoewel dit onderzoek een poging is om de categorie van de expat te verbreden en oog te hebben voor de overeenkomsten met andere migranten, moet er wel op twee beperkingen worden gewezen. Deze betreffen de afwezigheid van een Indonesisch perspectief in de casus over expats in Jakarta en de verhoudingsgewijs magere aandacht voor de grote groepen niet-westerse expats in die stad. Zoals uit bovengenoemde bespreking blijkt, heeft dit deels te maken met de moeilijkheid om deze categorie binnen bestaande studies over etnische groepen te onderscheiden en deels met het bronmateriaal. Om met die laatste praktische beperking te beginnen, zal de onderzoeker allereerst de hand in eigen boezem moeten steken. Doordat ik onvoldoende Indonesisch sprak of andere Aziatische talen beheerste, bleek het te tijdrovend om interviews en archiefonderzoek binnen deze gemeenschappen te organiseren. Hoewel ik wel enkele pogingen tot contact met de Indiase school of de Japanse club heb ondernomen, verliep dit door de taalbarrière en de zorgen over de betrouwbaarheid van de eigen archieven moeizaam. Dit brengt uiteraard het risico met zich mee dat in lijn met de koloniale geschiedschrijving alleen het perspectief en de categorisering van de kolonisator – of meer in

²⁰⁵ Interview met M.R. (Jakarta 2006-2012) (23 mei 2012).

het algemeen diegene in een bevoorrechte of machtspositie – aan bod komen.²⁰⁶ Tegelijk kan de onderzoeker beticht worden van een Eurocentrisch perspectief dat de verhalen van westerse expats en westerse definities van migratie en expats bevoorrecht.²⁰⁷

Het betreft hier echter ook een bewuste keuze om zoveel mogelijk tijd te investeren in het verzamelen van interviews en archiefmateriaal van, hetzij overwegend westerse, expats in beide steden, zodat zij zelf op gelijke voet kwamen te staan met andere migrantengroepen over wie al veel is geschreven. Dit vroeg reeds om het navigeren van de instituties en sociale netwerken van uiteenlopende nationale groepen en doorbreekt in die zin al wel de ‘ethnic lense’ die in migratiestudies lange tijd domineerde. Een vergelijking tussen westerse en niet-westerse expats zou echter zeker van meerwaarde zijn, bijvoorbeeld omdat we ons kunnen afvragen of het hier geen kunstmatige tweedeling betreft. De belangrijke rol voor en vermenging van etnische- en familienetwerken die naar voren kwam uit de voorgaande literatuurbespreking van Chinese, Japanse, Koreaanse, Indiase en Arabische migratie naar Indonesië, wordt in het geval van westerse expats simpelweg niet belicht. Dit wil echter niet zeggen dat hiervoor geen rol is in hun migratie en integratie of in de keuzes die hun werkgevers op dit vlak maakten. Bovendien wijzen verschillende auteurs erop dat juist de groep van expats of ‘*totoks*’ binnen de gevestigde niet-westerse migrantengemeenschappen een rol kon spelen in het bepalen van de grenzen van de gemeenschap, op basis van hun recente ervaringen in het thuisland en door die op meer geïsoleerde expat-posten, zoals olie-compounds, waar zij uitsluitend door andere expats omringd werden.²⁰⁸

Voor de Indonesische visies en reacties op de aanwezigheid van expats in de stad, die nu minder dan in de Haagse casus aan bod komen, geldt eveneens dat zij eigenlijk een plek vereisen binnen deze stedenvergelijking. Dat dit niet gebeurt, is deels het gevolg van het relatief gesloten karakter van de expatgemeenschappen in Jakarta en de relatieve openheid – mede door het gemak waarmee Nederlanders en expats de Engelse taal spreken - van die in Den Haag. Daarnaast ontbrak het mij aan de ingangen om eventueel Indonesische beleidsmakers te bevragen zoals ik in Den Haag deed, of om systematisch tegenstemmen te analyseren binnen het Indonesische publieke debat. Dat die er waarschijnlijk wel waren, bleek tijdens mijn verkenningen van de Engelstalige media en webfora voor expats in Jakarta waarop ook Indonesiërs die zich in die kringen bewogen actief waren. Zij lieten zich ook kritisch uit over de expats in hun stad en dit vraagt dus zeker om verder onderzoek.

²⁰⁶ Raben, *Wie spreekt voor het koloniale verleden*, 16-17; Cooper & Stoler, *Tensions of Empire*, 3-4; Ann Laura Stoler, *Along the Archival Grain. Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense* (Princeton 2010) 1-16 (Chapter 1), aldaar 1-8..

²⁰⁷ Prabhu P. Mohapatra, ‘Eurocentrism, Forced Labour, and Global Migration’, *IRSH* 52 (2007) 110-115; Lucassen en Lucassen, *Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives*, 26-32.

²⁰⁸ Sridevi Menon, ‘Brunei Shell’s “Expatriate” Indians: Place-making on the Borneo Frontier’, paper gepresenteerd tijdens het symposium ‘The Expat Experience’, Den Haag 2013, 1-4; Kuntala Lahiri-Dutt, ‘Race and Gender in Peripheral Resource Towns: Boundaries and Boundary-Crossings in Tanjung Bara Mining Camp in Kalimantan, Indonesia’, in: Borges en Torres ed., *Company Towns*, 207-226, aldaar 220-221; Sandhu en Mani, *Indian Communities*.

De structuur van dit boek

Hoewel het bronnenmateriaal en de gekozen casussen enkele beperkingen met zich meebrengen, valt een vergelijking tussen het vestigingsproces van expats in Den Haag en Jakarta voor het verkrijgen van inzicht in globale en langetermijn processen binnen het expat-circuit wel degelijk te verantwoorden. Zowel op het vlak van de organisatievorming, het onderwijs en de huisvestingspatronen van expats wordt systematisch gekeken naar de mate waarin zij met de ontvangende samenleving en met lokale instituties in contact kwamen, of omgekeerd, hoe zij hun eigen stempel op de stad drukten. Deze focus op verschillende domeinen van het vestigingsproces maakt ook de vergelijking met andere migrantengroepen mogelijk. In deel I, over Den Haag, zal vanwege de grote rol van de gemeente een sterke nadruk liggen op de wijze waarop de expatgemeenschap geïnstitutionaliseerd raakte in het stedelijke beleid en de lokale voorzieningestructuur door de tijd heen. En hoe de stad op die manier aansluiting vond bij de internationale standaarden en mondiale netwerken van expats en hun werkgevers. Terwijl we in deel II, over Jakarta, zien hoe de expatgemeenschap zelf van begin af aan aansluiting bij internationale standaarden zocht en werkgevers en overheden in het thuisland daar nogal eens moesten bijspringen om een bepaald levenspeil mogelijk te maken.

Hoofdstuk 3 begint dichtbij huis, door de totstandkoming van een internationaal beleid voor expats in Den Haag centraal te stellen. Met name de verschuiving in het beeld van de gemeente over expats: van buitenlandse gasten naar kapitaalkrachtige bewoners en consumenten. Verschillende initiatieven die waren gericht op de kennismaking van expats met Den Haag en op het versterken van hun thuisgevoel in de stad passeren de revue, maar ook de conflicten die dit veroorzaakte in het sociale beleid voor andere groepen migranten en bewoners. Met name de toenemende invloed van een nieuwe generatie expatclubs bij het sturen van het Haagse beleid komt aan bod. Dit verschilde sterk van de situatie in Jakarta, waar geen vergelijkbaar op expats gericht beleid werd gevoerd en er hooguit initiatieven werden genomen voor buitenlandse investeerders en toeristen. In Indonesië werd bovendien streng opgetreden tegen andere migrantengroepen en minderheden, dus er was reden voor expats om zich van hen te onderscheiden.

In hoofdstuk 4, over de oprichting van een internationale school in Den Haag, gaat het over de pogingen die de gemeente ondernam om op het vlak van onderwijs een passend aanbod voor een steeds meer divers wordende groep expats (en *repats*) in de stad te ontwikkelen. De bouwplannen voor een internationale schoolcampus en de rol van de Nederlandse en Amerikaanse overheid en verschillende werkgevers bij de financiering ervan, krijgen speciale aandacht. Dit Haagse initiatief viel niet los te zien van ontwikkelingen in het onderwijs voor buitenlandse én Nederlandse expatkinderen in andere continenten. Dat de kleine Indonesische diplomatieke gemeenschap in Den Haag eveneens een eigen school oprichtte, zou later nog van belang blijken in de onderhandelingen van de Nederlandse school in Jakarta. In de Haagse hoofdstukken ligt de nadruk op het verschil in beeldvorming tussen expats en migranten, en de

invloed die dit had op hun vestigingsproces in de stad. Hoe hermetisch was de categorie van de expat en wie bepaalde de grenzen? (zie afbeelding 15)

In hoofdstuk 5 verplaatsen we dit vraagstuk naar Jakarta en fungeren de Nederlanders als expats als spiegel voor de situatie in Den Haag. Hoe vonden zij een plek in de stad en welke internationale infrastructuur kwam er voor expats in Jakarta van de grond? Wat was de betrokkenheid van werkgevers en expatclubs bij het begeleiden van hun vestigingsproces in een stad die afwisselend als een 'hardship post' of als een wereldstad werd voorgesteld? In het bijzonder de kennismaking met Indonesië via handboeken voor expats komt aan bod, ook hoe zij zich aan de hand daarvan probeerden te onderscheiden van andere mobiele groepen, zoals toeristen en migranten. Er ontstonden ruimtelijke concentraties van expats in de stad, wat de vraag doet rijzen hoe deze zich verhielden tot de vestigingspatronen van andere minderheden en van oude en nieuwe elites. In dit verband zal ook kort worden teruggegrepen op de situatie in Den Haag, waar handboeken eveneens een rol speelden en expats zich eveneens in bepaalde wijken concentreerden. Daarr ontstond echter een parallelle infrastructuur die veel minder exclusief was dan in Jakarta, en die het aanbod van woningen en winkels voor welvarende Hagenaars eveneens verruimde.

In hoofdstuk 6 gaat het over de moeizame geschiedenis van de oprichting van een Nederlandse internationale school in Jakarta. Hier wordt nogmaals duidelijk hoe beperkt de bemoeienis en interesse van de zijde van de Indonesische overheid was bij het vormen van beleid voor de steeds meer divers wordende categorie expats (en kosmopolitische *locals*). In het bijzonder de twee verhuizingen van de NIS en de rol van de Nederlandse overheid en verschillende werkgevers bij de financiering daarvan komen aan bod. Net als in de Haagse casus bleek de Nederlandse overheid niet langer beleid voor expats te kunnen formuleren zonder repercussies elders in het migratiecircuit van expats wereldwijd. Hulp aan Nederlandse leerlingen in Jakarta schiep een precedent voor soortgelijke groepen in Brussel of Teheran. De aanwezigheid van Nederlandse kinderen in Jakarta en Indonesische kinderen in Den Haag bleek, lang na het opdoeken van het Nederlands-Indische migratiecircuit, bovendien niet los van elkaar te zien. De nadruk in de hoofdstukken over Jakarta ligt daarom eerder op de beeldvorming van de expat als neokoloniaal. Maar ook hoe hun gedrag zich verhield in vergelijking met het koloniale migratiecircuit en de motieven voor hun geïsoleerde levensstijl in die tijd. Met andere woorden, hoe definitief was de breuk met de koloniale periode eigenlijk? (zie afbeelding 16)

Aan het einde van dit boek keren we terug naar de vraag of expats wel migranten zijn, hoe hun vestigingsproces verliep en welke invloed er uitging van de lokale gelegeheidsstructuur in beide afzonderlijke steden. Als het dagelijkse leven van expats in Den Haag en Jakarta door de decennia heen steeds meer op elkaar is gaan lijken, welke ontwikkelingen zijn daarop dan van invloed geweest? En was dit altijd naar tevredenheid van de expats zelf, of wensten zij juist een andere soort integratie en contact? In de conclusie wordt nagegaan welke grote verschuivingen zich door de tijd hebben afgetekend in deze vorm van migratie. Is er inderdaad sprake van het ontstaan van een nieuwe generatie expats in de naoorlogse periode? Ook de theoretische implicaties van de bevindingen over de werking van het vestigingsproces van expats voor

migratieonderzoek en voor de vergelijking tussen hoog- en laaggeschoolde migranten komen aan bod. Juist de nieuwste generatie van *flexpatriotes* en de groeiende groep expats uit de *Global South* lijken meer op andere migranten. Het is daarom de vraag of steden er niet belang bij hebben om zich meer te richten op de overeenkomsten tussen beide categorieën nieuwkomers.



Den Haag

68

Afbeelding voorblad: De Britse ambassadeur Paul Mason wandelt met zijn hondje langs de Hofvijver in Den Haag. Ook zijn vrouw, zoon en hun kindermisje reisden mee vanuit Engeland (Bron: Haags Gemeentearchief (HGA), 1968)

Borrelen met de burgemeester

Gedurende dit onderzoek woonde ik toevallig zelf enige tijd in Den Haag, waar niet viel te ontkomen aan de vele reclame en voorlichting in die stad voor expats. Terwijl ik mij gewoon online had laten overschrijven uit een andere gemeente, zag ik bij mijn bezoeken aan het gemeentearchief expats binnenstappen bij het The Hague International Centre. Hier worden zij zowel door de expatbalie van de gemeente als door vrijwilligers van expatorganisatie ACCESS geholpen met hun inschrijving en tal van andere praktische zaken. Zelf werkte ik met de laatste organisatie samen om een expositie over de geschiedenis van expats in Den Haag samen te stellen. Hoewel het project onder leiding van het Expatriate Archive Centre (EAC) stond, vroegen ze mij mee te kijken naar hun selectie van historische voorbeelden. Het bleek namelijk moeilijk te bepalen wie er nu precies een expat is, laat staan wie daar in het verleden voor doorging. Telden de buitenlandse studenten van het International Institute for Social Studies bijvoorbeeld mee, en de docent van de Amerikaanse school die uiteindelijk met een Nederlander trouwde en zich permanent vestigde? Hoe representatief waren hun ervaringen en spiegelde zij in hun dagboekfragmenten en brieven aan het thuisfront de situatie in Den Haag niet, net als andere migranten doen, mooier voor dan zij in werkelijkheid was?

Het besluit om de tentoonstelling 'An Expat History of The Hague/Den Haag door de ogen van expats' te noemen, moest ondervangen dat het hier om één visie ging op de geschiedenis van dit type migrant in de stad. Bovendien bedacht een creatieve vrijwilligster van het EAC een briefkaartenactie (met een digitale variant op hun Facebook-pagina), zodat nieuwkomers en teruggekeerde expats hún verhaal konden bijdragen.²⁰⁹ Dat de ervaringen van de Indiase ISS-student Jaleel Ahmad en zijn klasgenoten anders waren dan die van de Amerikaanse docente Karen Coster en haar collega's, zal niet verrassen. Wat zij deelden, was hun verbazing over de gemoedelijkheid van de stad Den Haag en zijn vriendelijke, maar ietwat afzijdige bevolking.²¹⁰ Terwijl Karen door de zure appel heen beet, Nederlands leerde (met dank aan haar Nederlandse partner), en zich als vrijwilliger inzette voor de Amerikaanse kerk en het MuZee, vervolgde Jaleel zijn wetenschappelijke carrière in Engeland en Canada. Zoals uit een interviewstudie onder alumni van het ISS blijkt, beleefden zij hun verblijf in Den Haag vaak als een groot avontuur, maar werden de Aziaten en Afrikanen soms ook met discriminatie en onbegrip geconfronteerd.²¹¹ In zijn verslagje in het gemeenteblad in 1968 bleef Jaleel uiterst beleefd: 'It is a truly modest town, a town so decorous yet so tolerant, like a thorough-bred horse who tolerates on his back even the most odious rider.'²¹²

²⁰⁹ Guus Bunnik, 'Tentoonstelling "Den Haag door de ogen van expats" in Atrium', *Den Haag Direct* (5 november 2015) (online artikel) <http://www.denhaagdirect.nl/tentoonstelling-den-haag-door-de-ogen-van-expats-in-atrium/>; de online brochure van de expat-tentoonstelling door het Expatriate Archive Centre Den Haag (EAC): <http://www.xpatarchive.com/wp-content/uploads/2016/01/Exhibition-Sponsorship-Booklet.pdf>.

²¹⁰ EAC, Collectie Coster, Den Haag 1961-heden.

²¹¹ Shanti George, *Education, Identity and Development: Interviews with Alumni of the Institute of Social Studies, The Hague* (Den Haag 1992) (beschikbaar in de bibliotheek van het ISS).

²¹² Jaleel Ahmad, 'The Institute of Social Studies', *'s-Gravenhage. Kwartaalschrift van het Gemeentelijk Bureau voor Statistiek* 9 (1958) 2 (beschikbaar in de bibliotheek van het HGA).

Dat de gemeente haar taak als gastheer inmiddels serieuzer dan ooit neemt, bleek uit de aanwezigheid van burgemeester Jozias van Aartsen bij de opening van de tentoonstelling en de ruimte die ervoor beschikbaar werd gesteld in het Atrium van het stadhuis. In zijn toespraak zei hij: 'Expats are of course citizens and should feel welcome. It's not the international organizations and companies per se, but the people that give the city its cosmopolitan aura.'²¹³ Met die laatste kwalificering was voor alle aanwezigen meteen duidelijk wat hen onderscheidde van andere 'burgers'. Bij de borrel ontmoette ik verschillende expats, repats en dienstverleners die hen als doelgroep hebben 'ontdekt'. Een communicatieadviseur van de gemeente, iemand die veel events voor ambassades organiseert, vertelde dat hij niemand wilde uitsluiten. Vandaar dat zij met Kerst een bijeenkomst voor vluchtelingen organiseerden, waar zij de kans zouden krijgen om met expats te netwerken. Het asielzoekerscentrum was overigens al gevraagd om specifiek hoogopgeleide vluchtelingen te sturen, dan had iedereen er het meeste baat bij?

De groeiende industrie rond expats in Den Haag en andere Nederlandse steden liet mij als onderzoeker niet buiten schot. Nadat ik al verschillende collega's had ontmoet die opdrachtonderzoek voor gemeentes of ministeries uitvoerden, kreeg ook ik de uitnodiging om een bijdrage te leveren aan een studiedag van het stedenkennisnetwerk Deltametropool. Den Haag stond centraal en zowel beleidsmedewerkers als Nederlandse en internationale wetenschappers waren uitgenodigd om hun visie op de toekomst van de internationale stad te geven. Het was een uitgelezen kans om op de hoogte te raken van nieuwe ontwikkelingen in beleid en onderzoek, maar ik voelde mij tegelijkertijd ongemakkelijk bij het idee dat mijn historische analyse kon worden aangegrepen om het idee van Den Haag als van oudsher internationale en tolerante stad te legitimeren. Het kwam erop neer dat ik liet zien hoe Den Haag in de jaren vijftig in haar communicatie over expats vooral benadrukte hoe 'beschaafd' zij zelf als gastheer optrad, terwijl er van ambitieuze plannen zoals de oprichting van een internationale school weinig terechtkwam. De Brusselse socioloog Eric Corijn merkte op dat we over de expat ook niet moesten denken als een nieuwkomer of buitenstaander, maar als een bewoner. Dat dit idee inmiddels bij de gemeente was doorgedrongen, bleek uit de enthousiaste reacties van de aanwezige beleidsmakers.²¹⁴ Intussen blijft het een worsteling hoe een uitzonderingsbehandeling, zoals communicatie in het Engels, dan valt te verantwoorden wanneer je dit voor andere migrantengroepen – bijvoorbeeld in het Arabisch – niet doet?

Toen ik terug op de universiteit met een Indiase collega van gedachte wisselde over de verschillen tussen expats en migranten, vertelde zij precies dat verschil te hebben ervaren toen zij zich in Den Haag was gaan inschrijven. Terwijl zij twee jaar eerder als uitwisselingsstudent gewoon had moeten aanschuiven bij het algemene loket burgerzaken, diende zij zich bij haar terugkeer als promovendus ineens te melden bij de expatbalie. De afspraak die zij in het gewone

²¹³ Toespraak burgemeester Jozias van Aartsen bij de opening van de tentoonstelling Expat History of The Hague op 4 november 2015 in het Atrium in Den Haag.

²¹⁴ Inge Hartkoorn, David Dooghe en Paul Gerretsen, *International organisations. Capital cities and "Downstairs globalization"*, Deltametropool Report tIP 5 :7 (Den Haag 2012); Erik Corijn, Cathy Macharis, Theo Jans en Michel Huyseune, 'De impact van internationale instellingen in Brussel: een benadering vanuit een multicriteria-analyse', *Brussels Studies* 28 (2008).

stelsel had gemaakt kwam te vervallen; hier was zij veel eerder aan de beurt! Haar Indiase paspoort had haar eerst een gewone migrant (met studievizum) gemaakt, maar door haar arbeidscontract met een Nederlandse universiteit was zij plotseling getransformeerd in een gewenste kennismigrant. Zij kon er wel om lachen en was niet anders gewend bij de douane van de landen die zij voor haar onderzoek bezocht. De categorie waarin nieuwkomers geplaatst worden, is veranderlijk – en dat heeft consequenties. Ook de gemeente moet vanwege zulke veranderende profielen constant zoeken naar de juiste wijze van aanspreken: als expat, international of toch gewoon bewoner?

A photograph of a woman and a young girl sitting on a brick ledge in a garden. The woman, with dark curly hair, is wearing a light-colored jacket and a dark skirt. The girl, with dark hair, is wearing a grey sweater and a patterned skirt. They are both looking down at a cluster of bright red tulips in the foreground. The background features a brick wall and some greenery.

3 Feeling at Home in The Hague

Abeelding voorblad: Het gezin van de Amerikaanse kolonel Victor E. Delnore woont tussen 1954 en 1957 in Den Haag. Op de foto bewonderen Catherine Delnore en haar vierjarige dochter Cathy de door hun Nederlandse tuinman geplante tulpen in de achtertuin van hun huis aan de Van Alkemadeaan (Bron: Privécollectie Delnore, 1955).